

grensland

Uitgever
Nederlands Instituut voor
Ruimtelijke Ordening en
Volkshuisvesting (Nirov)
nirov@nirov.nl

Redactie
Denise Vrolijk
eind- en toforedacteur – vrolijk@nirov.nl

Joks Janssen
Anne Luijten
Tineke Lupi
Leeke Reinders
Tim Zwanikken

Lianne van Duinen
recensieredacteur – duinen@nirov.nl

Merle Bosschaart
redactiesecretariaat – bosschaart@nirov.nl

Nirov
Postbus 30833
2500 GV Den Haag
Bezoekadres: Mr. D. Hudighuis,
Mauritskade 23,
2514 HD Den Haag
T (070) 302 84 84
F (070) 361 74 22
E nirov@nirov.nl
W www.nirov.nl

Advertenties
Nirov, Martin de Heer
T (070) 302 84 49
F (070) 361 74 22
E heer@nirov.nl
W www.nirov.nl

Ontwerp
L5 communicatie + design
Rotterdam

Drukwerkproductie
Platform P
Rotterdam

Abonnement
Een abonnement op S&RO kost
€ 70,- per jaar. Studenten beta-
len € 35,- per jaar. Losse
nummers zijn via www.nirov.nl/
sro te bestellen voor € 20,25
(Nirov-leden betalen € 13,50).
Alle prijzen zijn excl. 6% BTW.
Opzegging schriftelijk tot uiter-
lijk 1 december van het lopende
abonnementsjaar. Bij niet-
tijdige opzegging wordt het
abonnement automatisch
verlengd.

**Losse nummers en
ledenadministratie**
Annemiek Nieuwenhuis
info @nirov.nl
T (070) 302 84 18

Richtlijnen voor auteurs
Eenieder kan spontaan kopij inzen-
den voor S&RO. Voor precieze richt-
lijnen zie 'Richtlijnen voor auteurs'
op www.nirov.nl/sro

Aan deze uitgave is de uiterste zorg besteed;
voor onvolledige/onjuiste informatie aanvaarden
auteur(s), redactie en uitgever geen aansprake-
lijkheid. Bij de keuze van het beeldmateriaal is
zoveel mogelijk getracht de daarop berustende
auteurs- en publiciteitsrechten te honoreren, de
bron te vermelden en de bij de uitgever bekend
zijnde rechthebbenden te informeren.

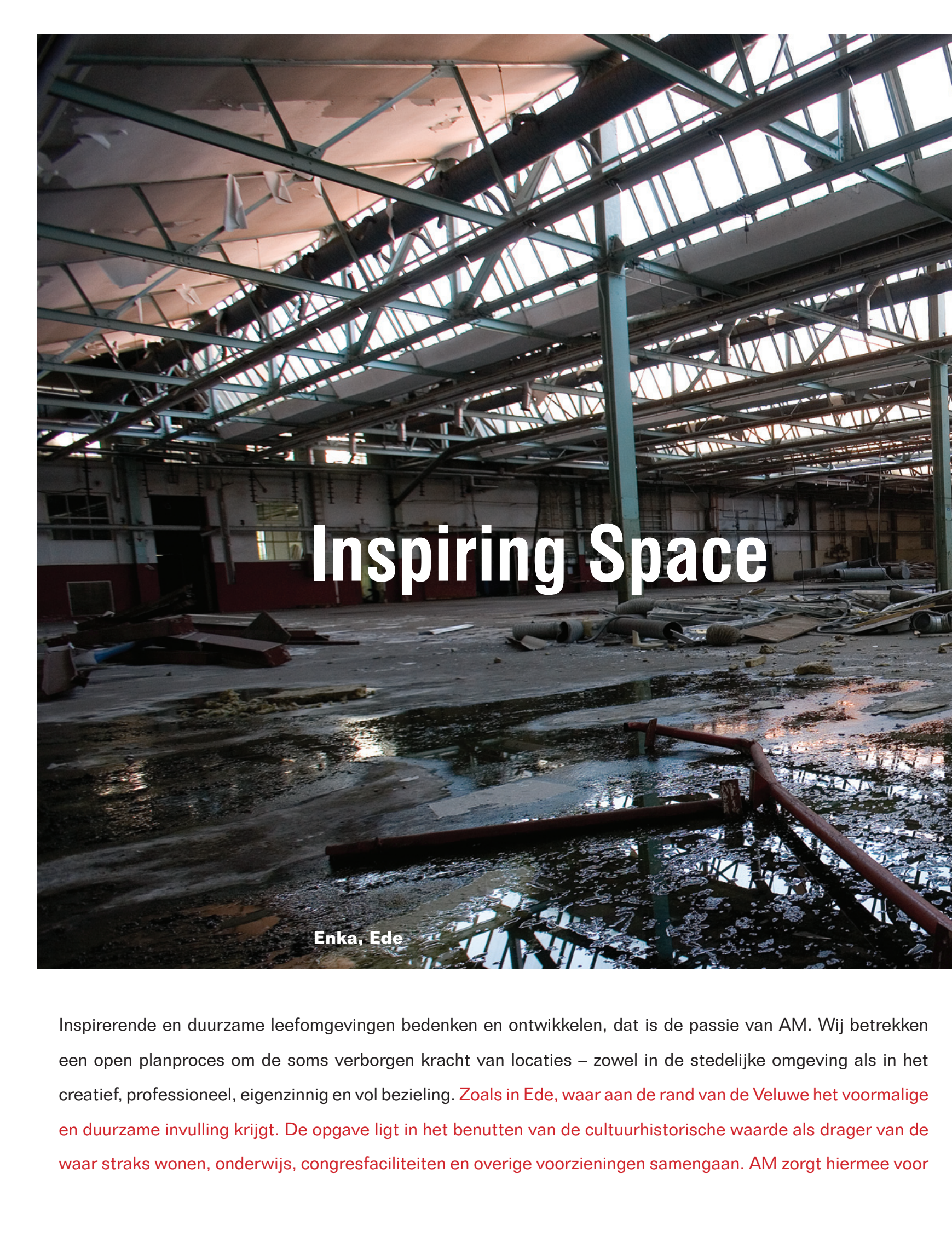
fotografie omslag
Grensovergang tussen Mexico en de Verenigde
Staten. Deze grens is 3,169 kilometer lang en
wordt in de hele wereld het meest gepaseerd,
veelal illegaal. Bewaking is daarom noodzakelijk.
Foto – Erika Larsen,
Redux Pictures, Hollandse Hoogte

ISSN-1384-6531

inhoudsopgave

Stedebouw & Ruimtelijke Ordening – 89e jaargang – nummer 3 – 2008

redactioneel	5	De bomen van Langerak Leeke Reinders
intro	6	Uitgelicht – Toxteth Liverpool's Black district
	8	Q&A – Huub Smeets, CEO Vesteda Binnenstedelijk wonen als culturele opgave Anne Luijten
	9	Gastcolumn – Geloof in stedenbouw keert terug Janny Rodermond
THEMA Grensland	10	Grensland Henk van Houtum
	12	Revisie van het grenslandschap Mark Eker en Henk van Houtum
	22	Ruimtelijke ordening en borderscapes: Gibraltar en Ceuta Arjan Harbers en Kristin Jensen
	26	'Zonder grens heb je geen ruimte' Interview met kunstenaar Karen Lancel Denise Vrolijk
	28	Mobiele wachtruimtes Tijdelijke migrantenkampen aan de grenzen van Europa Joris Schapendonk
	31	GoNoGo – Beeldessay Ad van Denderen
	38	Grensoverschrijdende brug te ver Europa: een Duits-Nederlands grensdorp in Oost-Groningen Tineke Lupi
	40	Thuis tussen hier en daar? Nederlandse grensmigranten in Duitsland Ruben Gielis
	44	Openingen naar een andere wereld Martine van Kampen
het veld	48	Ruimtelijke kwaliteit als procesvariabele Agnes Franzen, Vincent Kompier en Anne Luijten
	52	Zorgterreinen hebben potentie Sam Schoonus
	55	Concurrentie motor voor stedelijke vernieuwing De Rotterdamse KennisAs Paul de Vries en Jean Baptiste Benraad
recensies	58	Europe's City Regions Dominic Stead Op de grond Michelle Provoost Modernisering van de stad Ries van der Wouden The Image and the Region Wiebe de Ridder
Nirov	66	Nirov agenda
	69	Nirov nieuws Problemen op de woningmarkt nu aanpakken Patrick Rugebregt Binnenstedelijke gebiedsopgaven Walter Vroom en Maartje van Ravesteyn
	73	Het Netwerk Adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling en omgevingskwaliteit

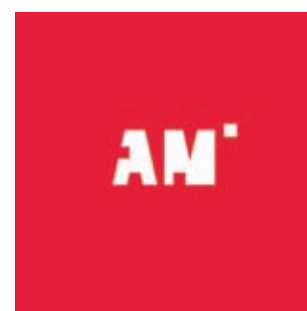
Inspiring Space

Enka, Ede

Inspirerende en duurzame leefomgevingen bedenken en ontwikkelen, dat is de passie van AM. Wij betrekken een open planproces om de soms verborgen kracht van locaties – zowel in de stedelijke omgeving als in het creatief, professioneel, eigenzinnig en vol bezieling. Zoals in Ede, waar aan de rand van de Veluwe het voormalige en duurzame invulling krijgt. De opgave ligt in het benutten van de cultuurhistorische waarde als drager van de waar straks wonen, onderwijs, congresfaciliteiten en overige voorzieningen samengaan. AM zorgt hiermee voor

actief alle belangen en belanghebbenden in
landelijk gebied – te benutten. Wij doen dit
fabrieksterrein van Enka een kwaliteitsrijke
identiteit van deze multifunctionele locatie,
kwaliteit van ruimte én kwaliteit van leven.

De Technische Universiteit Delft is een veelzijdige universiteit die onderwijs aanbiedt en onderzoek doet van een internationaal erkend niveau op het gebied van de technische wetenschappen. De TU Delft ontwikkelt technologie voor volgende generaties met focus op duurzaamheid, veiligheid en economische vitaliteit.

Faculteit Bouwkunde

In haar 100-jarige bestaan heeft de faculteit Bouwkunde een stevige reputatie opgebouwd in het opleiden van architecten en stedenbouwkundigen en recent ook in het scholen van promovendi in de Delft School of Design. Met zo'n 3000 studenten, waarvan 30% vrouwelijk, en ruim 720 medewerkers zijn wij de grootste faculteit van de TU Delft. Van oudsher is ons domein de bebouwde en onbebouwde leefomgeving. We kennen 12 kernleerstoelen georganiseerd in zes afdelingen: Stedenbouwkunde, Architectuur, Bouwtechnologie, Real Estate & Housing, ®MIT en de Delft School of Design.

3 Universitair Docenten Stedebouwkundig Ontwerpen

Afdeling:	Faculteit Bouwkunde
Niveau:	WO
Functie-omvang:	32 uur (0,8 FTE)
Contractduur:	Tijdelijk contract voor 1 jaar met uitzicht op vast dienstverband
Salaris:	Maximaal € 4.284 bruto p/m bij volledige aanstelling

Bij de sectie Stedebouwkundig Ontwerpen is plaats voor één Universitair Docent Stedebouwkundig Ontwerpen – Theorie & Methoden en twee Universitair Docenten Stedebouwkundig Ontwerpen – Stad & Regio. Het accent van de Universitair Docent Theorie & Methoden zal liggen op de theoretische en methodische ontwikkeling van de discipline, met aandacht voor de veranderingen in maatschappelijke context, technologie en klimaat. Het accent van de Universitair Docenten Stad & Regio zal liggen op de ontwikkeling van een visie op het belang van de ontwerpdiscipline op het regionale schaalniveau. De Universitair Docenten verzorgen reeds ontwikkelde en nieuwe onderwijsonderdelen en hebben coördinatietaken binnen het BSc en het MSc onderwijsprogramma, alsook in de postgraduate European Masters in Urbanism. Verder zijn de UD's verantwoordelijk voor het uitvoeren van onderzoek en het coördineren en bewaken van de voortgang daarvan. Ze begeleiden promovendi, en nemen deel aan werkgroepen, commissies en projectteams. Op termijn dragen zij tevens bij aan de verwerving van 2e en 3e geldstroomfinanciering.

Meer informatie en solliciteren?

Lees de uitgebreide functieomschrijving en arbeidsvoorwaarden op www.vacaturesindelft.nl

Meer banen met toekomst vind je op
www.vacaTUresinDelft.nl

De bomen van Langerak

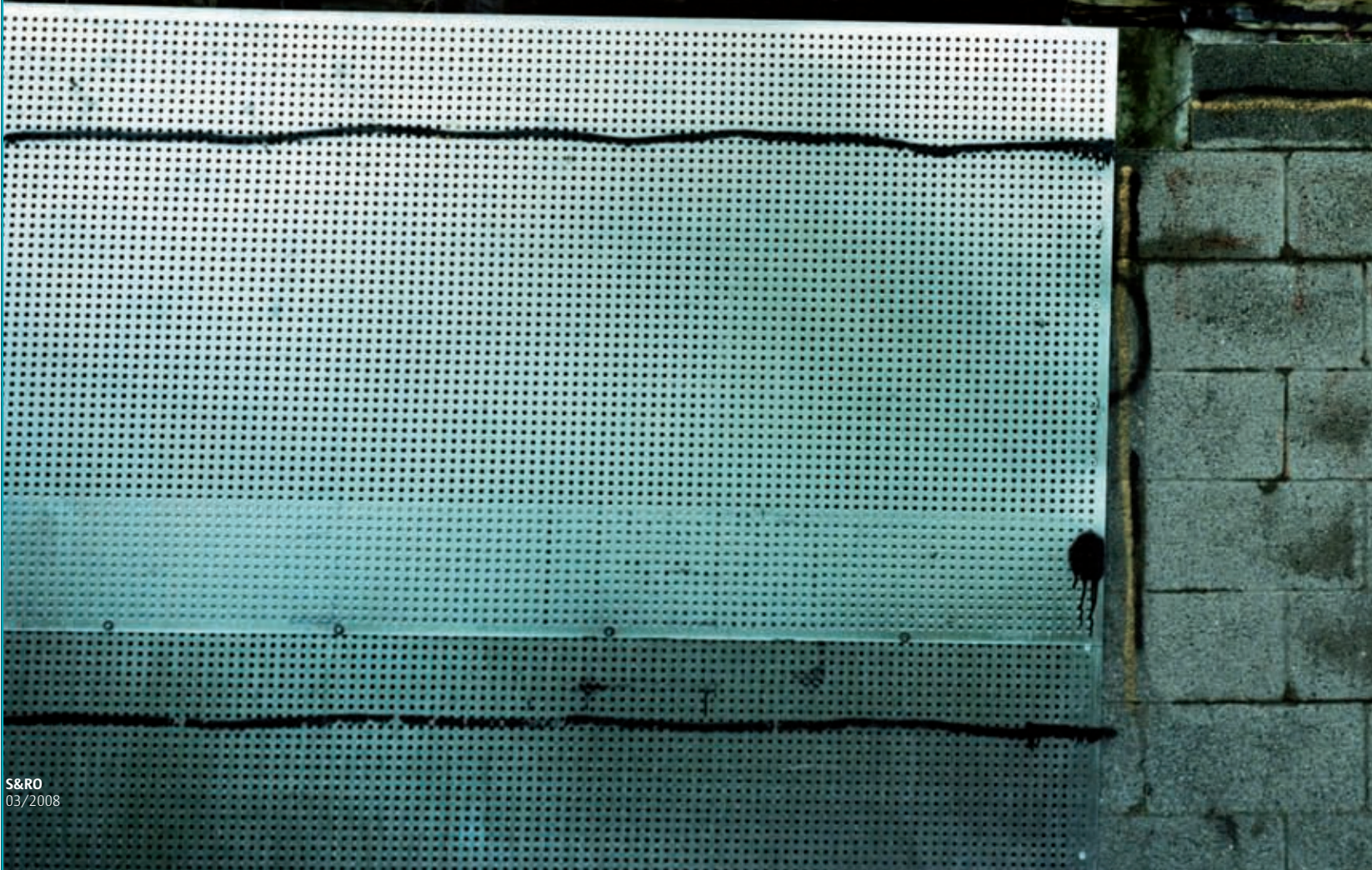
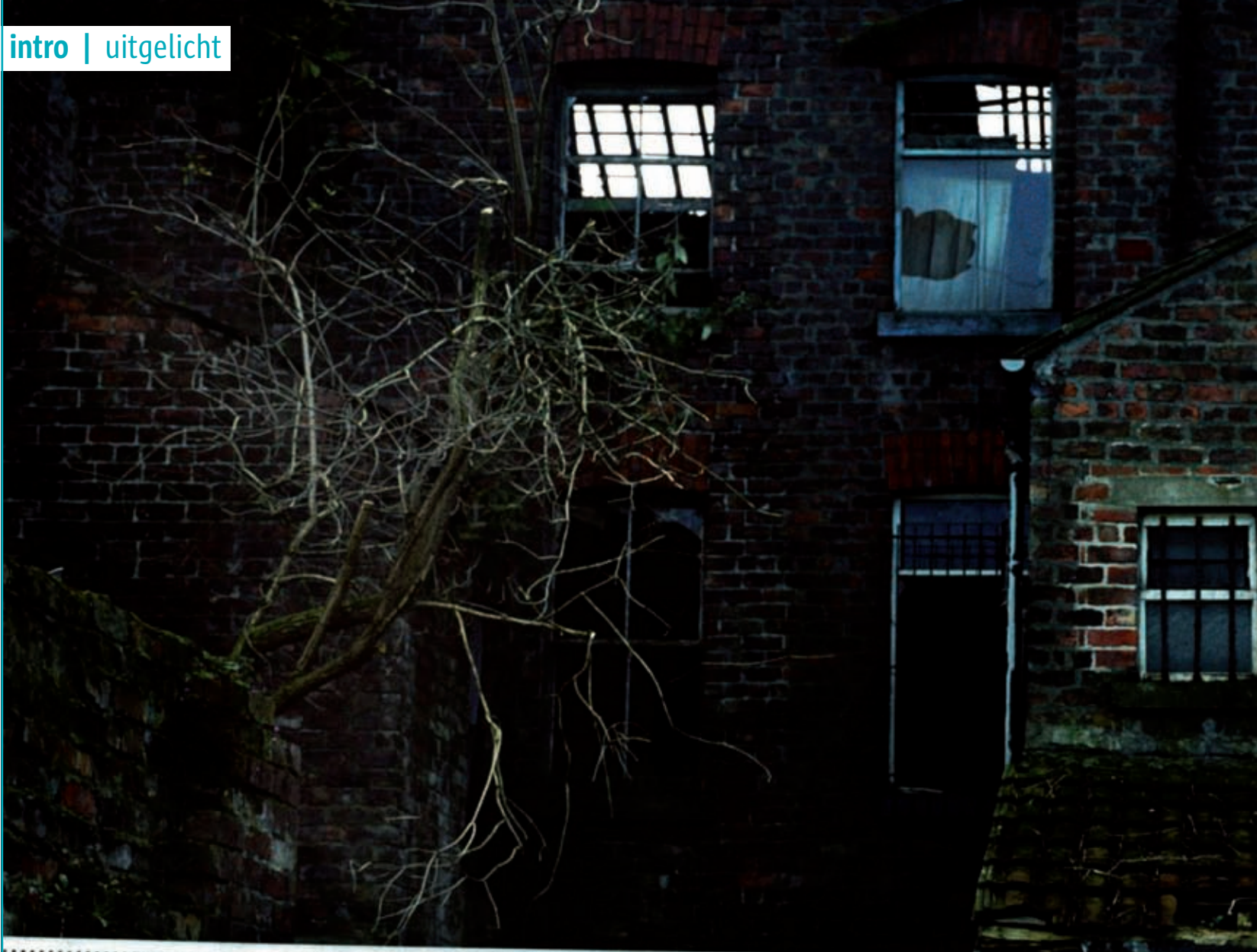
Aan de Utrechtse nieuwbouwwijk Langerak, in het noordelijke deel van Leidsche Rijn, lag het plan ten grondslag van een mozaïek van scherven, die ieder een eigen identiteit meekregen. Omdat Langerak een stedelijke uitstraling moest krijgen zijn langs enkele stroken geen bomen geplant. Vorig jaar ontstond onder de bewoners echter onvrede over het oorspronkelijke concept. Er werd een handtekeningenactie gehouden om de overheid over te halen bomen te planten, die het uitzicht zouden verfraaien en de wijk meer intimiteit verschaffen. De gemeente antwoordde dat er vijftig boompjes bij konden. Maximaal, anders zou aan het stedenbouwkundige ontwerp afbreuk gedaan worden.

De laatste jaren is in verschillende beleidskringen steeds sterker de ambitie uitgesproken om burgers, bewoners en consumenten een centrale plek te verschaffen in ruimtelijke planvormingsprocessen. In tegenstelling tot het huidige van bovenaf gestuurd en vaak paternalistisch bouw- en woonbeleid, wil deze beweging de kloof tussen gespecialiseerde kennis en de dagelijkse ervaring dichten. Planners en bewoners bevolken immers aparte werelden, die in de praktijk zelden of slechts indirect met elkaar in aanraking komen. De werelden van planning en bewoning kennen bovendien verschillende tijdshorizonten. Beleidsmakers denken in termen van eindproducten (probleemwijk wordt prachtwijk!), terwijl het leven in een wijk door gaat als de planners vertrokken zijn. In de planning van steden en wijken is onmiskenbaar sprake van een spanningsveld tussen de geplande en de geleefde ruimte, tussen de praktijken van ruimtelijke professionals en van ‘gewone mensen’ die hun plannen bewonen.

In de praktijk blijkt echter dat een bevoogdende houding en utopische denkbeelden bij professionals nog steeds diep geworteld zijn – ook al zijn ze nu ingebed in discoursen over sociale stijging, *empowerment*, zelfbouw en leefstijlarchitectuur. De woorden zijn veranderd, maar de grondhouding niet. Recentelijk nog vaarde Bernard Colenbrander uit tegen wat hij de ‘verburgerlijking’ van de ruimtelijke ordening noemde. Hij gebruikte het ontwerp van het pas opgeleverde centrum van Ypenburg, dat hij prees als toonbeeld van robuuste stedelijke architectuur. Dat in veel appartementen balkons ontbraken (een reden voor de slechte verkoopcijfers) was in zijn ogen een futiliteit. Bewoners zouden volgens hem uiteindelijk wel leren in een huis zonder balkon te wonen.

Het pleidooi van Colenbrander kenmerkt een veel gehoord sentiment over de verrommeling van het Nederlandse landschap en de afkalving van een vakgebied, zoals dat ook in dit tijdschrift herhaaldelijk wordt geventileerd. Voor een vakgebied dat haar expertise ziet verstuiwen in het speelveld van markt en overheid, is die kritiek begrijpelijk. Maar wat stoort is de conceptie van architectuur als een eindig en af product dat ophoudt op het moment dat het wordt opgeleverd. In hoeverre zijn ruimtelijke professionals eigenlijk echt bereid de wil van bewoners in hun modellen te integreren? De essentie van alledaagse architectuur en stedenbouw is immers dat processen van bouwen en wonen doorgaand en gefragmenteerd zijn. Architectuur is behalve een fysieke structuur ook een object om in te wonen, het toe te eigenen en van betekenis te voorzien. Zonder dat aspect te accepteren blijft een consument-gerichte planning steken in een krampachtige poging van professionals om hun eigen rol te herdefiniëren, in plaats van die van de bewoners en gebruikers van ruimte. Stedelijke planners zouden zich rekenschap moeten geven van de leefomgeving die ontstaat als het plan is opgeleverd. Een schervenstructuur mag er op papier of vanuit een helikopter mooi uit zien, in het leven van alledag kan die aardig in de weg zitten. |

Leeke Reinders
Redacteur S&RO
reinders@nirrov.nl

Toxteth Liverpool's Black district

Terwijl Liverpool een metamorfose ondergaat en zich opmaakt om Culturele Hoofdstad van Europa te worden, lijkt het alsof de tijd in Toxteth stil staat. Toxteth is een wijk aan de Mersey waar zich van oudsher West-Afrikanen vestigden. Nu is het een achterstandswijk met gemengde etnische samenstelling, een vervallen gebied met hoge werkloosheid. |

Foto - Guillaume Herbaut, Oeil Public, Hollandse Hoogte

Binnenstedelijk wonen als culturele opgave

Maar weinig ontwikkelaars houden zich écht bezig met de binnenstedelijke opgave meent Huub Smeets, CEO van Vesteda en daarvoor directeur Stadsontwikkeling in Maastricht. De rol van stedenbouw en architectuur is aan erosie onderhevig. En de Nederlander moet een omslag maken in zijn (suburbane) woonvoorkeuren.

U bent lid van de VROM-raad en onlangs ook benoemd als lid van de Raad voor Cultuur. U hecht veel belang aan de rol van cultuur en architectuur in de stadsontwikkeling.

‘Ik hecht met name veel belang aan de professionalisering van het opdrachtgeverschap, zowel in de cultuursector als in de wereld van de architectuur en stedenbouw. De ontwikkeling van steden zie ik primair als een culturele opdracht in plaats van stenen stapelen. Voordat je welke ingreep dan ook doet zul je je eerst moeten verdiepen in de karakteristieken en identiteit van een stad. Zaken als: hoe zit de openbare ruimte in elkaar? Daarin moet je aangrijpingspunten vinden voor het stadsontwerp, dat in eerste instantie gebaseerd moet zijn op ontwerpend onderzoek, het introduceren van een nieuw beeldend vermogen. Architectuur is bij uitstek de discipline die vernieuwing kan introduceren, met respect voor de bestaande morfologie van de stad.’

Ziet u het de goede kant opgaan met de professionalisering van het opdrachtgeverschap?

‘Het lijkt zo logisch: ruimtelijke kwaliteit is onlosmakelijk verbonden met ontwerpend onderzoek en architectuur. Maar de rol van de stedenbouw en architectuur is al zeker tien jaar aan erosie onderhevig. Geld is vaak

belangrijker dan langetermijnkwaliteit. Iedereen heeft de mond vol van kwaliteit, maar wat dat precies inhoudt? Om te beginnen moet je kwaliteit organiseren binnen je eigen organisatie. Zo zagen wij bij Vesteda vroeger het begrip “klant” als iets voor makelaars. Als belegger waren we niet bezig met de klant, terwijl we dat nu honderdtachtig graden hebben omgedraaid.’

Als vastgoedinvesteerder is Vesteda vooral actief in het duurdere huursegment in de steden, met name in appartementen. Is dat een risicovol segment?

‘Door de demografische ontwikkeling van Nederland, bijvoorbeeld de vergrijzing, zal de gezinsverdunding verder doorzetten. Met name voor één- en tweepersoonshuishoudens zullen nog veel woningen nodig zijn. Wij richten ons met name op de jonge één- en tweeverdieners en de vijftigplussers. Het huursegment tussen de duizend en vierduizend euro is inderdaad risicovol te noemen. Maar wij zetten er veel tegenover, in de zin van locatie, services en voorzieningen zoals fitness/sauna. De prijskwaliteit is in orde.’

Door de hypotheekrenteaftrek krijgt de duurdere huur ook niet zoveel kans.

‘De woningmarkt functioneert natuurlijk heel slecht op dit moment. Toch denk ik dat de politieke discussie over de hypotheekrenteaftrek binnenkort wel doorgezet gaat worden. De voordelen van huur kunnen dan meer objectief afgewogen worden.’

Wat is volgens u het antwoord om de middenklasse in de steden te houden?

‘Ook in steden zorgen voor een gedifferentieerd woonmilieu. Grondgebonden kan ook in de stad. Rotterdam begint dat nu te begrijpen. Daarnaast zorgen voor goede voorzieningen. Geen overbewinkeling of teveel nadruk op leisure. Gewoon: zorgen voor veiligheid en voldoende groen.’

Ligt de nadruk in de toekomst veel meer op de binnenstedelijke opgave, met het einde van Vinex en de door het rijk geformuleerde wens om het landschap open te houden?

‘Veel projectontwikkelaars hebben momenteel de mond vol van binnenstedelijk bouwen maar in de praktijk liggen hun belangen voornamelijk rondom en buiten de steden. Daar hebben ze posities. De risico’s van binnenstedelijk bouwen zijn natuurlijk ook veel groter.’

Hoe zou binnenstedelijke gebiedsontwikkeling idealiter opgezet moeten worden? In PPS?

‘PPS is alleen maar een instrument. Waar het werkelijk om gaat is een heldere regie van gemeentes en de reactie van de markt daarop. Gezien de discussie in de Tweede Kamer over ruimtelijke investeringen begint men ook bij het rijk te begrijpen dat je niet voor een dubbeltje op de eerste rang kunt zitten. Ook van publieke zijde zijn investeringen nodig.’

Maar moeten we voor die omslag naar binnenstedelijk wonen niet eerst een omslag in woonvoorkeuren maken?

‘Inmiddels woont de helft van de Nederlanders al in de stad, ik verwacht dat de druk op de steden alleen maar zal toenemen. We beginnen bovendien steeds meer te begrijpen hoe we gestapelde bouw aantrekkelijk kunnen maken. Bijvoorbeeld door balkons te maken van twintig vierkante meter. Ook de inrichting en ervaring van de woonomgeving is cruciaal. In de sfeer van services kan ook nog zoveel meer, bijvoorbeeld op het gebied van zorg of woonwerken. Ik ben er van overtuigd dat we het de komende tijd allemaal gaan ontdekken met elkaar.’

Anne Luijten
Redacteur S&RO
luijten@nirrov.nl

Geloof in stedenbouw keert terug

Het exploiteren van angst is nog steeds een groeimarkt in politiek en economie. Eén van de auteurs die de gevoelens van onzekerheid in verband brengt met de gevolgen van globalisering is de socioloog Zygmunt Bauman in de publicatie *Liquid Life*.¹ Globalisering is een onstuitbaar proces. In plaats van de gevolgen hiervan inzichtelijk te maken, richten zowel politici als commercie zich vooral op het bestrijden van de beleving van angst. Stedenbouw is volgens Bauman hiervoor inzetbaar. Het oproepen van gevoelens van continuïteit door nieuwe programma's te verpakken in historische stadsbeelden is één van de placebo's. Maar ook de tendens tot segregatie in woon- en werkgebieden ziet Bauman als een lapmiddel. In feite een strategie die uiteindelijk meer angst teweeg brengt dan veiligheid. Tussen de afgeschermden private gebieden blijft alleen nog restruimte over. De publieke ruimte verdwijnt uit de stad en daarmee ontbreekt het aan podia, waar de verschillende bevolkingsgroepen elkaar ongeorganiseerd ontmoeten en presenteren.

Hoogste woontoren
van Nederland, de 152
meter hoge Montevideo
toren in Rotterdam
Foto – Ton Borsboom, ANP Photo

Deze analyse is niet nieuw, maar nog steeds actueel. Ook in Nederland. Zeker nu in het architectuurbeleid stedenbouw als één van de drie prioriteiten is benoemd. Dit is meer dan een gratis antwoord op de kritiek vanuit vakgemeenschap en media op de fragmentatie van de stadsranden. Een goed functionerende stedenbouw is nodig om de hedendaagse programma's te huisvesten, de stad te verdichten met hoogbouw en het stapelen van functies. Maar de betrokken ministeries bepleiten ook de noodzaak van goed functionerende, vitale openbare ruimtes, waaronder de traditionele pleinen, parken en straten, maar ook nieuwe ruimten, zoals de stadssnelwegen. Deze moeten veilig, toegankelijk en uitnodigend zijn. Stedenbouw is conform de nota, ook op het regionale niveau, de discipline die samenhang kan aanbrengen tussen verschillende schaalniveaus en belangen. Hiermee is stedenbouw ook een instrument om maatschappelijke processen te ordenen. De maakbare samenleving is weer terug op de agenda.

De nota biedt een goede basis voor het voeren van een cultuurpolitiek debat over de doelstellingen van de stedenbouw. Het faciliteren van private belangen staat het laatste decennium in de Nederlandse ruimtelijke ordening hoog op de agenda en krijgt voorsnog brede cultuurpolitieke steun. Zo ontvangt Adri Duivesteijn, die altijd geopereerd heeft vanuit een publieke functie, dit jaar de Maaskantprijs – ondermeer voor zijn streven om Almere tot vrijhaven te maken van het particulier opdrachtgeverschap. Wellicht zou deze *new town* nou net meer baat hebben bij het versterken van de publieke ruimten en het verbeteren van het voorzieningenniveau. Stedenbouw is onvermijdelijk nog altijd sleutelen aan de samenleving. De vraag is en blijft wat voor samenleving we voor ogen hebben. Daarin treden voortdurend verschuivingen op. Nu neemt bijvoorbeeld de kritiek weer toe op de overheersing van de commercie in de binnensteden. Ook in de architectuurnota duikt het vermoeden op van een renaissance in de belangstelling voor de stadscentra. Zou dit ook kunnen betekenen dat we langzamerhand de angst voorbij zijn en met een meer open vizier de veranderende werkelijkheid tegemoet treden, inclusief alle verschillen in de samenleving? Dan zijn, om met Hannah Arendt te spreken de 'donkere tijden' voorbij. 'It is the function of the public realm to throw light on the affairs of men providing a space of appearances in which they can show in deed and word, for better and worse, who they are and what they can do....' Het is haast te mooi om waar te zijn. |

Noten

¹ Bauman, Z., *Liquid Life*, Polity Press, Cambridge, 2005.

Janny Rodermond

Directeur Stimuleringsfonds voor Architectuur
j.rodermond@archfonds.nl

GRENS

LAND

Wanneer er over territoriale grenzen wordt gesproken, gaat de eerste gedachte vaak uit naar de materiële verschijningsvorm. Dat wat zichtbaar is krijgt de meeste aandacht. Een hoge stenen muur of zwaar bewapende grenswachten springen nu eenmaal sterk in het oog. Maar een grens kent verschillende morfologische verschijningsvormen. Een slagboom, een hek, een berg of rivier, het kunnen allemaal begrenzings van ruimtes zijn. En ook de semiotiek ligt niet vast. Een lijn in het zand is niet altijd een grens, zoals ook een grens niet altijd een lijn in het zand is. Een lijn is geometrie, een grens is interpretatie. Vanzelfsprekende grenzen zijn er daarom niet. Gegeven die interpretatievrijheid is het opmerkelijk dat we grenzen al enkele eeuwen vrijwel automatisch opvatten als staatsgrenzen en semiotisch verbeelden met lijnen. En dat dat statische beeld van grenzen nog steeds werktuiglijk wordt geïnternaliseerd in onze planningspraktijken en ruimtelijkeordeningsvraagstukken. We trappen daarmee nog steeds in de val van het denken in en ruimtelijk ordenen aan de hand van territoriale staten. Daarmee gaat een potentieel rijke verbeeldingskracht en interpretatieruimte voor de ruimtelijke ordening en de potentiële constructie van transnationale grenslandschappen verloren.

Hoe zou een begin gemaakt kunnen worden met het nadenken over de ruimtelijke ordening van grenzen die meer recht doet aan de concrete grenspraktijken of juist ruimte biedt aan nieuwe transnationale potenties? Daarover gaat het thema 'Grensland'. De dagelijkse ruimtelijke praktijken in het gebied op en aan de landsgrenzen zelf staan daarin centraal. Vooral aan de Nederlandse grens lijkt het oude perspectief van een scheidende statische lijn een wel erg vereenvoudigde weergave van de complexe transnationale ruimtelijke praktijken. Zeker nu de binnengrenzen van de Europese Unie open zijn gegaan. Mark Eker en Henk van Houtum richten zich in hun artikel op dit Nederlandse grensland: in hoeverre is hier sprake van een ruimtelijkeordenings- en ontwerpvragestuk? Arjan Harbers en Kristin Jensen beschrijven vervolgens twee *borderscapes* die letterlijk door grenzen zijn gedefinieerd: Gibraltar en Ceuta. Een interview met kunstenaar Karen Lancel biedt een heel ander perspectief op het fenomeen grens. In het reizende kunstproject Nomansland probeert ze samen met Majorieke Glaudemans de grens letterlijk anders vorm en betekenis te geven. Joris Schapendonk analyseert hoe de grens als afscheiding

mensen kan uitsluiten. Hij kijkt naar de migranten die wachten in asielzoekerscentra of zelfgemaakte informele kampen voor de poorten van de Europese Unie. Het grensland heeft hier de functie gekregen van een wachtruimte. Het beeldessay van Ad van Denderen sluit aan op dit perspectief: het grensland als uitsluiting en plek van wachten en onzekerheid. Dat transnationale verbeelding bestuurlijk voor sommigen soms een brug te ver is, laat Tineke Lupi zien in haar beschrijving van de perikelen rond het mislukte grensdorp Europa op de Nederlands-Duitse grens vlakbij Bellingwedde (Oost-Groningen). Ruben Gielis zoomt vervolgens in op de grenzen in de hoofden van mensen die in het grensland wonen. Hij kijkt met name naar Nederlanders die vlak over de Duitse grens een woning hebben gekocht, en doorgaans nog wel in Nederland werken. Hoe elastisch en vloeibaar is hun grensbegrip? En hoe werkt dat door op de ruimtelijke ordening van het NederDuitse grensland? Kunsthistorica Martine van Kampen laat zien hoe grenzen in de kunst zijn verbeeld. Haar verhaal geeft een indruk van nieuwe interpretatiemogelijkheden van grenzen en het grensland.

Hoewel er aan de binnengrenzen van de Europese Unie een wereld van nieuwe verbeelding en bewegingsvrijheid is opengestaan, wordt deze vrijheid aan de buitengrenzen van de Europese Unie juist steeds verder ingeperkt. Daar ontstaat een heel ander soort grensland. Het thema 'Grensland' maakt duidelijk hoe al die verschillende soorten praktijken in en op de grens de ruimte ordenen. Vanuit dat perspectief bezien gaat ruimtelijke ordening over grenzen. Grenzen maken en delen de ruimte. Maar de grens als antwoord van een bepaalde orde is nooit definitief. Juist omdat er geen vanzelfsprekende morfologische of semiotische grenzen bestaan en de mensmaatschappij ruimtelijk dynamisch is vraagt een grens om voortdurende bevestiging en/of herbezinning. Een grens is een fabricaat, een werkwoord. Eerder dan een antwoord stelt de grens daarom een permanente ruimtelijke vraag: Waar zijn we? Wie zijn we? En ook: waar en wie willen we zijn? |

Henk van Houtum
Gastredacteur S&RO
Nijmegen Centre for Border Research,
Radboud Universiteit Nijmegen
H.vanHoutum@fm.ru.nl

1 Grens bij
Playa de Tijuana, Mexico
Foto - Alex Webb,
Magnum Photo's,
Hollandse Hoogte

Revisie van het grenslandschap

Net als bij het maken van landkaarten, is een begrenzing van een land en landschap eerder een proces van het maken dan van het ontdekken van waarheid. Een grens koloniseert de vrije ruimte van de waarheid. Een grens kan de belangen dienen van een territoriale macht, een bende, een democratisch verkozen politieke representatie, een academische discipline, een zelf. De lijst van grensmakers is eindeloos.

Gemeenschappelijk aan grensmakers is dat de praktijk van het begrenzen van een ruimte een locus van controle bevestigt of in stand houdt. De wereld buiten de grens wordt daarbij geïnstrumentaliseerd door haar symbolisch te verhalen en representeren als het buiten-land, de concurrent, de vijand, de ander, of chaos, om daar de unieke coherentie en eenvormige culturele traditie van de eigen eenheid tegen af te zetten. Aldus wordt een venster op de wereld gecreëerd, een realiteit, een waarheid. De begrensde ruimte wordt een eigen naam toegekend en als gezamenlijk eigendom gezien. Er wordt een verschil in de ruimte geconstrueerd. Per definitie zijn grenzen daarom partieel, selectief en opportunistisch, zowel in hun representatie als in de belangen die ze dienen. Ze sluiten sommige gebieden en sommige mensen in, en andere gebieden en andere mensen buiten. De ordening en purificatie van de eigen ruimte en de eigen waarheid werken vaak als een drug. De constitutie van een gezamenlijke eigen ruimte creëert een onmiddellijke bevrediging, het gevolg is een oneindige behoefte aan toe-eigening en controle. Hoe sterker de grens is gesloten, hoe fantasieërrijker de verhalen en hoe groter de onzekerheid. Een hechte gemeenschap met een dichte grens vertrouwt geen enkel vreemd element, open ruimtes en niemandslanden zijn dan taboe. Vanuit dit perspectief is er een duidelijke verbintenis tussen xenofobie, de angst voor de ander en agorafobie, de angst voor de open ruimte. Zowel de xenofob als de agorafob hebben sterke behoefte aan begrenzing, een opdeling van de ruimte in vertrouwde delen.

**Mark Eker en
Henk van Houtum**

Eker & Schaap
Landschapsarchitectuur
en Nijmegen Centre for
Border Research
Radboud Universiteit Nijmegen
bureau@ekerschaap.nl,
H.vanHoutum@fm.ru.nl

De foto's bij dit artikel geven een indruk van verschillende soorten grenslandschappen, waarbij de grens traditioneel wordt opgevat als scheidend element. Daar moet volgens de auteurs van dit artikel verandering in komen. Het grensgebied is wel degelijk onderwerp en opgave van de ruimtelijke ordening.

Maar grenzen zijn niet alleen maar fobisch. Een grens drukt ook een verlangen uit, een wens. Het verlangen de persoonlijke vrijheid te beleven ondanks of dankzij onze angst voor het onbestemde, het on-routineuze. Dat is het verlangen je naar de ander te wenden, het verlangen om de grens te overschrijden. Het ongekennde, de verhalen over het exotische en mythische, het avontuur, het wilde of het cultureel verschillende, werkt als de zang van de Sirenen op ons gehoor. Een grens weerspiegelt ook vrijheid, het verlangen jezelf te ontgrenzen, of om met filosoof Visker¹ te spreken: vreemd te gaan en te blijven. In het overschrijden van grenzen ligt latent verscholen de wens om het vertrouwde te verlaten en de deur achter je dicht te trekken, de sleutel om te draaien en weg te gaan, de wereld in. De grens is dus meer dan alleen een beschermingsmuur waarachter je je verschanst, het is ook een drempel naar een andere wereld. De grens is een Janushoofd, genoemd naar de Romeinse god Janus die God was van het begin en het einde, de doorgang, de wachter tussen de bovenwereld en de onderwereld. Janus heeft twee gezichten, het centripetale, inwaarts gerichte en het centrifugale, naar buiten gerichte gezicht.

Dubbelzinnigheid

Wat de begrenzing van een land vooral zo interessant maakt is precies die dubbelzinnigheid. Het zijn de dubbelzijdigheid, dubbelzinnigheid en tegenstrijdigheid die maken dat geen grens en geen grenslandschap hetzelfde zijn. Die dubbelzinnigheid, dubbelzijdigheid en tweespalt die een begrensd land kenmerken zijn op te vatten als een mogelijkheid, een kans voor andere manieren van ruimtelijk plannen en ontwerpen. Vooral in land direct op en aan de grens zijn hiervoor uiteenlopende mogelijkheden. Het land op de grens is zowel een transitruimte, een wachtruimte als een overgangsgebied, een transland. Het is een plek die zich lange tijd in de ooghoeken heeft schuilgehouden. In die zin past het grensland in een breder groeiende interesse in Nederland voor restplekken, niemandslanden, tussenlanden, verborgen landschap, witte vlekken en deregulering – voortkomend uit een constatering dat Nederland tot in de puntjes is volgepland. Maar hoe ziet die grens van Nederland als geheel er eigenlijk uit? Wat is de vorm en inrichting van het land op en aan de grens? En welke mogelijkheden zijn er om binnen de condities van dubbelzinnigheid, dubbelzijdigheid en tweespalt ruimtelijk te ordenen en ontwerpen?

Beleidsleegte

Het Nederlandse grensland, als we uitgaan van een strook van zeg twintig kilometer aan weerszijden van de grenslijn, bestrijkt grofweg achtentwintig procent van Nederland in grondoppervlak. Het heeft 5,8 miljoen inwoners en is met vierhonderdnegenenveertig inwoners per vierkante kilometer gemiddeld dichter bevolkt dan de rest van Nederland (driehonderdvijfentachtig inwoners per vierkante kilometer). Vergeleken met de grenslandschappen aan de andere zijden van de grens heeft het Nederlandse grensland meer bouwterreinen en het meeste aantal campings per vierkante kilometer. En het is er donkerder en stiller dan in de rest van Nederland. Naast dat het er stiller is, is er aan Nederlandse zijde minder werkloosheid, en gaan Nederlanders uit dat gebied meer de grens over voor bijvoorbeeld boodschappen en recreatie dan andersom.

Wat verder opvalt aan de Nederlandse grens, maar wat bijna vanzelfsprekend is geworden voor velen, is dat het Nederlandse grensland-

schap een landschap zonder ommuringen of grote prikkeldraadhekken is.² De luxe van de verdwijning van het prikkeldraad op de landsgrens binnen de Europese Unie (EU) heeft ook een zekere veronachtzaming in de hand gewerkt. Sterker nog, voor het grenslandschap op zich is nog nauwelijks aandacht. Kijkend naar Nederland is de Deltametropool de magneet van de ruimtelijke beleidsaandacht. Als er de afgelopen decennia al sprake was van een bewuste kijk op het randland, dan is het er vooral één geweest van het grenslandschap als achterkant of doorgangsland. De rijksoverheid en de EU zien het grenslandschap graag vernetwerkt opgaan in de Europese (economische) ruimte, voor de provincies en gemeenten is het grenslandschap nog steeds vooral ‘einde plangebied’. Inmiddels is aan de landsgrens al wel bijna twee decennia geëxperimenteerd met grensoverschrijdende projecten op het gebied van natuur, water, landschap, economie, infrastructuur, recreatie, cultuurhistorie. Projecten die grotendeels betaald zijn door de EU in het kader van de diverse Interregprogramma's. Maar bij de vele projecten spelen de specifieke grenskwaliteiten nauwelijks een rol in onderzoek en ontwerp. Ruimtelijk denken, zeker in het grenslandschap, bleek vrijwel altijd het gevolg van sectorale, vaak economische vragen en behoeften. Echt te aarden lijken de projecten echter nog niet. Er worden tal van bruggen geslagen met de andere kant, maar bruggen hebben de neiging het onderliggende landschap over te slaan. Het grensgebied zelf, dat wat onder de metaforische brug ligt, blijft onontdekt, onaangetast tussen de twee partijen in liggen. Aandacht voor het liminele, het verschil, de stilte, de dubbelzinnigheid van het landschap dat gelijktijdig randland en doorgangsland, en einde en begin is, is er nauwelijks.

Geometrisch omdenken

Het moet gezegd, zodra je op een meer integrale manier de ruimtelijk-landschappelijke toekomst van het grenslandschap wilt verbeelden wordt het inderdaad razend moeilijk. Meer dan bij het grensoverschrijdend koppelen van beken, wandelroutes, fietspaden, wegen en bedrijventerreinen gaat het bij ontwerpen immers om de verbeelde eenheid van de eigen ruimte en die van de buurlander, de ander. Maar hoe goed ken je de buurlander? En hoe goed jezelf? Wat betekenen de gemeenschapsverschillen voor de toekomst van de verschillen in het grenslandschap? En hoe werken zaken als maat, vorm, aard en oriëntatie van de nationale territoria door in belang en betekenis van de respectievelijke randlanden? Wat opvalt is dat landschapsonwerpers aan de grens vaak schroom hebben bij het denkbeeldig betreden van de ruimte van de ander, er in durven tekenen, erover durven denken en als er getekend wordt is het vaak een top down *grand design*, zonder grenzen en grensspelerij. Misschien ligt hier wel de sleutel voor het ontbreken van inspirerende grensontwerpen. We zijn inmiddels wellicht teveel geconditioneerd door en gebonden aan onze eigen ruimte. Wellicht moeten we constateren dat ruim twee eeuwen natievorming inderdaad hun effect hebben gehad. We kunnen onszelf maar moeilijk ontkoppelen. En als we dat doen dan lijkt dat vooral gestuwd door in Europees verband gedefinieerde economische behoeften.

Alternatieve visies

De ‘beleidsleegheid’ van de grens in de EU zelf zou als ruimte aangegrepen moeten worden voor een nieuwe dialoog tussen mens en ruimte. De verhouding van de mens met het grenslandschap, zijn territoriale angsten, onzekerheden maar ook zijn verlangens – daar

Palestijnse vrouw bij
de muur van Abu Dis
die midden door de
Palestijnse gemeen-
schap in het oosten van
Jeruzalem is aangelegd.
*Foto - Gilles Peress,
Magnum Photo's,
Hollandse Hoogte*

zou op ingespeeld moeten worden. Dat vraagt om alternatieve visies ten aanzien van het landschap dat de grens is. Juist omdat de invulling van de geslotenheid of openheid van de grens afhankelijk is van menselijke interpretatie, schept de grens zelf de ruimte voor herinterpretatie. Want niet de grens zelf is het probleem van de geslotenheid, maar de klassieke interpretatie ervan, de gangbare betekenis die er aan wordt gegeven. De klassieke visie waarbij de grens het territoriale sluitstuk is van een land – het randland dat dient ter bescherming van het centrumland – overheerst het denken nog altijd. Tweeduizend jaar Platonisch geometrisch denken blijkt moeilijk uit te vlakken. Het is tijd en er is ruimte voor een ommekeer waarbij de grens niet als eindpunt, maar als startpunt van een nieuwe ontwikkeling wordt gezien. Daartoe moeten we ons vastgeroeste geometrische denken openen voor de mogelijkheid van een lijnenspel, een choreografie van de grens, zonder de destructieve of exclusieve interpretatie van de grens. We zijn namelijk niet alleen maar slachtoffer van de grens. Een grens is niet alleen maar protectie en exclusie. We zijn ook constructeurs van de grens. Een grens is dus ook een kans en de periferie ook een begin. De realiteit van een grens laat zich derhalve ook hervormen, transformeren. Het grenslandschap kan daarbij dienen als voertuig voor nieuwe interpretaties.

Er zijn dan meerdere opties. Er kan gekozen worden voor bewust geen ontwikkeling van het grenslandschap. Dit nonontwikkelen, het nontwerp, impliceert het ruimte bieden aan endogene ontwikkelingen in het grenslandschap en het grensland. Voordeel daarvan is dat de grens werkelijk open wordt gesteld voor nieuwe waardering, nieuwe visie en nieuwe interpretaties. Nadeel ervan kan zijn dat de agorafobie, de angst voor de leegte die een belangrijk sturend element is bij het sluiten van de grenzen, blijft. De open ruimte van dergelijke nonontwikkeling zou bijgevolg een niemandsland zijn. Dat kan bevrijdend werken, maar het kan ook een wig vormen tussen twee partijen aan beide zijden van het niemandsland. Zoals het niemandsland in de Eerste Wereldoorlog het land was waarop en waarom gevochten werd, zijn in een wezenloos land de oude spoken van annexatie en vijandschap maar moeilijk te verjagen.

Het alternatief is menselijk gestuurde herontwikkeling en herinterpretatie. Doel moet dan zijn door ingrepen in het landschap een zodanige ruimtelijke ontwikkeling te stimuleren dat de grens anders, dat wil zeggen niet louter geometrisch en geopolitiek, maar ook symbolisch geladen wordt. Als geaccepteerd wordt dat grensbeleid landschappelijke implicaties heeft, kunnen we ook terugredeneren. Als we het landschap herontwikkelen heeft dat ook implicaties voor het denken over nationaal beleid. En als de visie geaccepteerd wordt dat een grens anders geïnterpreteerd kan worden, dan is er ruimte voor herinterpretatie en herverbeelding. De ruimte voor herinterpretatie is door de opheffing, de ontkenning en de verdwijning van de grenzen in het fysieke landschap van de EU de facto groter geworden. De monofunctionele waarheid van de grens wordt Europees minder dwingend voorgeschreven dan nationaal. Dit vergroot de ruimte voor het overschrijven, de hercodering van die waarheid en de constructie en verbeelding van andere ruimtelijke waarheden. Aldus ontstaat een interessante assemblageruimte. Sleutelement in dit atelier van mogelijkheden is dan het herontwerp, een revisie van de afstand die een grens feitelijk is. Er kunnen dan twee sleutelscenario's geformuleerd worden. Een scenario waarbij de grens radicaal 'weggedacht' wordt door volledige integratie, samenhang en

4 Grens bij
Playa de Tijuana, Mexico
Foto – Alex Webb,
Magnum Photo's,
Hollandse Hoogte

convergentie na te streven en zoveel mogelijk ruimtelijke inrichtingsverschillen, regelgeving- en wetgevingsverschillen te harmoniseren in een nieuwe gemeenschap. Het andere scenario dat denkbaar is bewerkstelligd op theatrale wijze een wederzijds verlangen, door de verschillen te maximaliseren, en de specifieke grensligging maximaal te benutten.

Op die manier bezien is de grens niet alleen de oorzaak van hoe het landschap er op dit moment uit ziet, maar kan ze ook de verbeelding in gang zetten en visioenen aanreiken van hoe het landschap er uit zou kunnen zien. Dit is in het onderzoek 'Grensland'³ concreet uitgewerkt voor een aantal casussen: Zeeuws-Vlaanderen/Vlaanderen, Emmen/Emsland en Nijmegen/Kleve. De visie voor het Nederlandse grensgebied die uit dit onderzoek naar voren komt richt zich op de creatie van een vloeibaar ruimtelijk perspectief, of om met filosoof Henk Oosterling⁴ te spreken: de creatie van een nieuwe ontologie van het tussen, het interesse. Het gaat om de wending naar een tussengebied waarin kansen gecreëerd worden voor het verlangen naar een buiten en een Ander, zonder verlies aan vertrouwen en het comfort dat grenzen ook bieden. We kunnen het stedelijk grensland in die context beschouwen als een microsituatie in de internationale stedelijke dynamiek tussen begrenzing en ontgrenzing die voor de grenssteden een dagelijkse reële praktijk en opgave is.

Nieuwe interpretatie

Het grensland in de EU wacht geduldig op een nieuwe interpretatie. Want ondanks nivellerende mechanismen als Interreg, EU-harmonisaties en EU-landbouwpolitiek lijken er nog tal van krachtige motoren voor verschil te blijven bestaan: de nationale praktijken en tradities met betrekking tot het landschap zijn nog stevig geworteld, (plannings)cultuurverschillen vaak groot en ook de (verschillen in) territoriale condities van de natiestaten zijn nog onverminderd geldig. Het grenslandschap, in de kaarten van de Nota Ruimte schijnbaar een anoniem onderdeel van de continue Europese ruimte, blijkt in werkelijkheid een landschap met meer verschillen dan overeenkomsten. Zowel langs de grenslijn als er dwars op. Niet alleen bestaan er extreme verschillen in soort en maat van grondgebruik en landschap, maar vooral ook verschillen in het 'onzichtbare' landschap van economie, cultuur, bestuur, planning en politiek.

Zoals het oceanisch perspectief volgens 'Naar Zee!' van het voormalige Ruimtelijk Planbureau (RPB, tegenwoordig Planbureau voor de Leefomgeving) uit 2003 de relatie van Nederland met de zee opnieuw kan definiëren, zo kan een continentaal perspectief de relatie van Nederland met 'de anderen' en hun landschap definiëren. Een perspectief op basis waarvan we ons 'gezicht' kunnen laten zien aan onze directe burens en Europa, dat aangeeft hoe we ze landschappelijk tegemoet willen treden. Een eerste stap daartoe zou kunnen zijn een European Atlas of Transnational Landscapes te maken, een uitgebreide en wetenschappelijke analyse en kartering van het grenslandschap, gefinancierd door de Europese Unie. De pilot hiervan voor de Nederlands-Belgische, Nederlands-Duitse grens lijkt bij uitstek een uitdagend project te kunnen zijn voor het voormalige Ruimtelijk Planbureau dat zich al regelmatig aan het tussenland en het grenslandschap waagt – en haar Belgische en Duits partners. Een voorbeeld voor een dergelijke Europese atlas of Nederlands-Belgisch-Duitse pilot vormt de atlas die Frankrijk als

enige land van de Europese Unie van haar grensgebied heeft gemaakt: de 'Atlas de la coopération transfrontalière, Dynamiques transfrontalières et projets de territoires' (2001), opgesteld door de Mission Opérationnelle Transfrontalière.

Schappen

Bij provincies, regio's en gemeenten kan het grenslandschap feitelijk per direct op de kaart worden gezet. Einde plangebied bestaat in de dagelijkse realiteit van de inwoners van de grensregio's al lang niet meer. Een transnationaal perspectief is geen luxe meer maar noodzaak. Om die nieuwe realiteit te accommoderen is wel nieuwe bestuurlijke verbeelding nodig. Wat dat betreft biedt Appadurai's opvatting van schappen wellicht een interessant handvat. Arjun Appadurai stelde voor in zijn boek *Modernity at large*⁵ om het woord 'scapes' te gebruiken als bouwblokken van de nieuwe transnationale verbeeldingsmogelijkheden in de moderne samenleving. Appadurai ziet deze nieuw ontstane schappen met een transnationale potentie, zoals 'Ethnoscapes', 'Technoscapes', 'Financescapes', 'Mediascapes' en 'Ideoscapes' als landschappen, die in elkaar overvloeien. De vaak transnationale landschappen maken 'communities of sentiment' mogelijk die voorbij gaan aan het modernistische perspectief van de homogene natiestaat waarbij territorium, burgerschap en identiteit louter nationaal afgegrensd zijn. De scapes die Appadurai voorstaat zijn verschillend te benaderen, afhankelijk van het perspectief van waaruit je er naar kijkt. Het grensgebied is een geschapen, geconstrueerde realiteit en kan daarmee dus ook transnationaal herschapen en herontworpen worden. Een dergelijke benadering van het grensgebied als onderwerp en opgave betekent dat bestaande concepties, opgaven en beleid in een nieuw kader worden geplaatst.

Het concept van Zeeland als groenblauwe oase kan bijvoorbeeld aan betekenis en articulatie winnen als het gepositioneerd en gedefinieerd wordt in contrast met het Vlaamse (landschap). Waarbij het dan niet over goed en fout, beter en slechter en mooi en lelijk moet gaan, maar slechts over anders en anders. Ontwerpen aan de dubbelzinnigheid en dubbelzijdigheid van de grens dient hier opgevat te worden in de breedst mogelijk zin. Om met de woorden van Gijs Wallis de Vries⁶ te eindigen: 'De politieke openstelling van de grenzen biedt praktische kansen voor de bundeling van plaatselijke initiatieven om de grens zelf betekenis te geven als gelukkig stemmende gezichtskring. Dat vereist van landschapsarchitecten een paradoxale aanpak, ten einde hier een tweelingmeer en ginds een niemandsland te stichten, elders schaalillusies te ontwikkelen, soms een kunstmatig grenswaterpeil te ontwerpen, soms van ontwerpen af te zien.'

Noten

- 1 Visker, R., *Vreemd gaan en vreemd blijven. Filosofie van de multiculturaliteit*, Sun, Amsterdam, 2005.
- 2 Juister is te constateren dat het prikkeldraad feitelijk is verschoven naar de zee- en luchthavens en naar de randen van de Europese Unie.
- 3 Eker, M.; Houtum H., van en Van Kampen, M. (red.), *Grenslandschap, Ontwerpend Onderzoek naar het landschap in de invloedssfeer van de Nederlandse grens*, Ekerschaap & NCBR, 2007.
- 4 Oosterling, H., *Radicale Middelmatigheid*, Boom, Amsterdam, 2000.
- 5 Appadurai, A., *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Arjun Appadurai/University of Minnesota Press, Minneapolis, 2006.
- 6 Wallis de Vries, G., 'Het onbegrensde, cultuurfilosofische kanttekeningen en landschappelijke noties', in: Eker, M.; Houtum H., van en Van Kampen, M. (red.), *Grenslandschap, Ontwerpend Onderzoek naar het landschap in de invloedssfeer van de Nederlandse grens*, Ekerschaap & NCBR, 2007.

Touloum 5
vluchtelingen kamp
nabij de Sudanese grens
Foto - Thomas Dworzak,
Magnum Photo's,
Hollandse Hoogte

De betekenis en verschijningsvorm van Europese landsgrenzen zijn veranderd. Zo zijn de binnengrenzen voor goederen- en personenverkeer geopend en is het klassieke beeld van een grensovergang als afscheiding tussen twee staten nagenoeg verdwenen. Dat wil echter niet zeggen dat grenzen hun ruimtelijke betekenis verloren hebben. Integendeel, geopolitieke en economische krachtenvelden laten nog steeds hun fysieke sporen na in de grensstreken.

Arjan Harbers en
Kristin Jensen
Topotronic
a.harbers@topotronic.nl,
k.jensen@topotronic.nl

Grenzen hebben zowel passieve als actieve invloed op de ruimtelijke ordening. Van oudsher zijn grenzen gefixeerd langs natuurlijke barrières als bergruggen, rivieren en zeeën. Verschillen in ruimtelijke ordening zijn zo op natuurlijke manier van elkaar gescheiden, waardoor een directe confrontatie nauwelijks plaatsvindt. Als een grens geen grote natuurlijke barrières volgt vormt zij meestal een breukvlak tussen twee soorten van verkaveling, ontginning of ruimtelijke ordening. Grenzen weerspiegelen echter niet alleen op passieve wijze ruimtelijke verschillen: ze kunnen ook actief invloed uitoefenen op de ruimtelijke ordening. Door het aantrekken of afstoten van bepaalde functies, bijvoorbeeld. Toch is een grenssituatie voor de ruimtelijke ordening een factor die nauwelijks te calculeren valt. Veel steden en regio's hebben immers geen politieke invloed op de grenssituatie. Naast nationale belangen zijn ze ook van Europese beslissingen afhankelijk. Er zijn weliswaar aanzetten voor transnationale regionale planning, maar omdat lokale overheden geen internationale handelingsbevoegdheden hebben, rest hen geen andere keuze dan de grens te negeren of als achterkant te behandelen. Om de vervormingen van de gebouwde omgeving of de natuur als gevolg van een grens te duiden wordt veelal de term *borderscapes* gebruikt. Ondanks het verdwijnen van primaire grensfuncties als slagbomen, douanekantoren en wisselkantoren vormen deze *borderscapes* nog steeds krachtenvelden die de ruimtelijke ordening van slag brengen.

Borderscapes

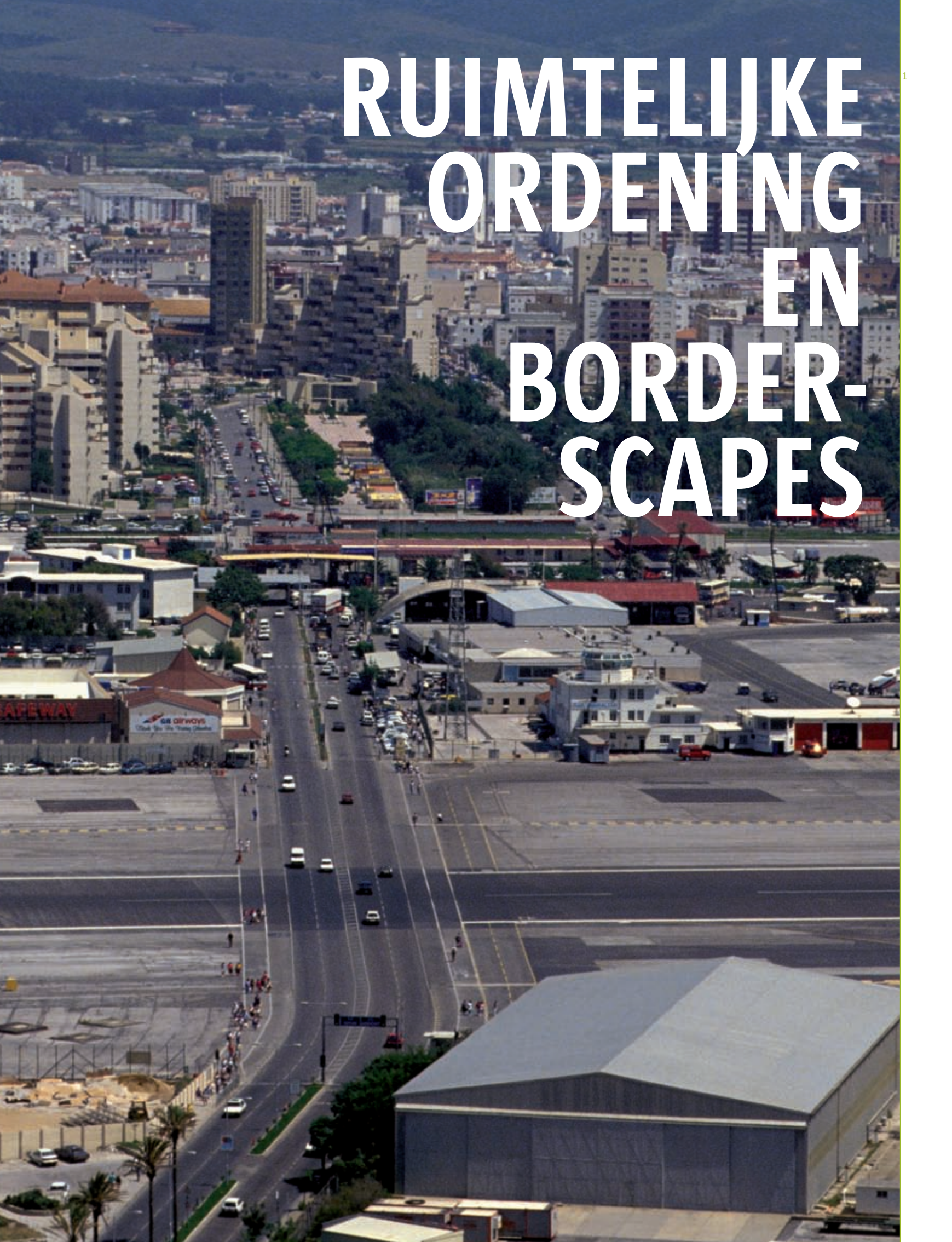
Borderscapes zijn het gevolg van een ruimtelijk begrensde democratie; belanghebbenden die over de grens wonen of werken hebben meestal geen stemrecht in het andere land. Bestuurders hoeven daarom langs de landsgrenzen niet bang te zijn om afgerekend te worden op de gevolgen van nationalistisch ruimtelijkeorderingsbeleid. De ruimtelijke gevolgen van begrensde bestuureenheden treffen we ook op kleinere schaalniveaus aan: er zijn gemeentes die hun vuilstort of windmolen aan de gemeentegrens hebben geplaatst. En in veel achtertuinen is de composthoop zover mogelijk aan de rand van het grondstuk weggestopt.

Door landsgrenzen komen functies niet altijd op hun meest natuurlijke plek terecht, maar op een plek die afhankelijk is van de geopolitieke realiteit. Hinderlijke functies worden uitgeplaatst naar de grens. Meestal om het binnenland van overlast te vrijwaren, maar soms ook als provocatie tegen het buurland. Andere actieve *borderscapes* kenmerken zich ook door verschillen in wetgeving en welvaart. Verschillen in drugs-, en belastingwetgeving, bijvoorbeeld, leiden tot grensoverschrijdende handel. Om deze handel te vergemakkelijken vestigen de aanbieders zich vlak over de grens. Welvaartsverschillen tussen twee landen kunnen zich uiten door de aanwezigheid van

¹ Luchtfoto Gibraltar: snelweg kruist de landingsbaan van het vliegveld
Foto - Lemmens, Hollandse Hoogte

RUIMTELIJKE ORDENING EN BORDER- SCAPES

prostitutie of informele economie in het grensgebied. Vestiging en bescherming van nationale concurrentievoordelen spelen eveneens een grote rol bij het ontstaan van *borderscapes*. Daarnaast is de binnenlandse welvaartsverdeling van belang. Landen investeren in hun nationale eenheid en in een gelijkwaardige verdeling van welvaart over het land. De gevolgen hiervan worden ruimtelijk duidelijk door de decentralisatie van overheidsfuncties naar perifere steden en door het 'dunner' worden van infrastructuur in grensgebieden.

De verschijningsvorm van het grensgebied wordt dus in zekere mate bepaald door *borderscapes*. In principe komen deze krachtenvelden aan iedere landsgrens voor, maar bij kleine landen is hun impact relatief groter.

Paradoxaal

Grenzen hebben veelal een paradoxale werking. Door het samenvallen van nationale en lokale belangen, gepaard met de verschillen in koopkracht en aanbod, ontstaat uitwisseling tussen goederen en personen. Aan weerszijden van de grens ontstaan winstgevendende situaties, waarbij de grens als identiteitsdrager tegelijkertijd scheidt en verbindt en naar behoefte als achterkant of als etalage wordt ingericht. Er ontstaan afhankelijkheden die de concurrentie tussen steden of regio's tot het absurde kunnen doorvoeren. De vorm en ligging van de grens worden door nieuwe functies, gebouwen, landwinning en nieuwe infrastructuur tot ver over de grenslijn ruimtelijk gefixeerd, ook als de primaire grensfuncties al lang verdwenen zijn.

Een goed voorbeeld van een *borderscape* waar dankzij de grens een eigen dynamiek is ontstaan is de Britse stad Gibraltar, aan de Spaanse zuidkust (zie tekstkader 1 op pagina 25). De Baai van Algeciras, waar Gibraltar aan ligt, heeft zich samen met de stad tot een belangrijke economische regio met tweehonderdvijftigduizend inwoners ontwikkeld. Hier moeten echter ook de schaduwkanten van de door de grens veroorzaakte groei genoemd worden: congestie op de wegen, een toename van bedrijventerreinen en vervuiling in de Baai van Algeciras door het grote aantal schepen dat de havens van Algeciras en Gibraltar aandoet. Zoals nog steeds langs de grens van Gibraltar te zien valt, worden in een extreem geval langs beide zijden van de grens dezelfde maatregelen genomen, die in een wedstrijd en onderlinge provocaties kunnen uitmonden. Alles draait hierbij om de

instandhouding van een autarkie, die alleen dankzij hoge nationale subsidies gefinancierd kan worden. Deze economische gunsten – denk aan eigen vliegvelden, ziekenhuizen en ontziltingsinstallaties – leiden tot een groei van de stad. Omdat achterland ontbreekt moet uitbreiding van de stad veelal plaatsvinden op landwinning in zee.

Als Gibraltar een voorbeeld is van een relatief langzame ontwikkeling dankzij de grens, dan is Ceuta (een Spaanse enclave in het noordoosten van Marokko, zie tekstkader 2 op pagina 25) een voorbeeld van een relatief snelle ontwikkeling. Waar het in Gibraltar eeuwenlang uit nationaal (Engels) belang om de beveiliging van een economisch en militair steunpunt in de Middellandse Zee ging, gaat het in Ceuta juist om de relaties met het Marokkaanse achterland in het belang van de stad. Tegenwoordig druist dat in tegen het Europese veiligheidsbeleid, dat de status van de grens in Ceuta als Europese buitengrens bepaalt. Het strenge veiligheidsbeleid maakt Ceuta echter weer aantrekkelijk voor investeerders, toeristen en migranten en draagt bij aan de bloei van de stad. De aantrekkingskracht van de stad als scharnier tussen Europa en Afrika neemt toe en Ceuta profiteert van de Marokkaanse nabijheid. Maar alleen als de grens open is. Ook in Gibraltar is de sterkste groei in de periode van open grenzen te zien.

Pijnlijk duidelijk

Het ontbreken van ruimtelijke ordening als beleidsveld van de Europese Commissie komt bij de relatief kleine *borderscapes* zoals Ceuta en Gibraltar hard aan. Zij beschikken over weinig oppervlakte, grondstoffen en inwoners en zijn daarom afhankelijk van verschillende buitenlandse invloedsferen. Dat er ook voordelen aan te wijzen zijn bij *borderscapes*, betekent niet dat de nadelen niet in goede banen geleid hoeven te worden. Het is daarom niet alleen een taak van de betrokken steden om gezamenlijk ruimtelijkeordeningsbeleid voor *borderscapes* in de EU te gaan voeren, maar ook een taak van de Europese Commissie om niet slechts sectoraal beleid te voeren. Aan de grenzen van de kleinste landen worden de gevolgen van het ontbreken van Europees ruimtelijk beleid pijnlijk duidelijk. |

Noten

- 1 Zie: Harbers, A, *Borderscapes*, 'De invloed van landsgrenzen op ruimtelijke ordening', in: Must (red.), *Euroscapes*, Must 2003, Amsterdam.

2 Vlak na de grensovergang tussen Ceuta en Marokko bevindt zich een markt waar druk gehandeld wordt, vooral door Marokkanen.

Foto - Flip Franssen, Hollandse Hoogte

1

GIBRALTAR

Gibraltar ligt op een zesenhalf vierkante kilometer grote landtong, waarvan de Rots van Gibraltar het grootste deel beslaat. De grens met Spanje in het noorden is slechts één kilometer lang. Door zijn geïsoleerde ligging en de decennialange Spaanse grensblokkades is Gibraltar voor basisbehoeften als gezondheid, drinkwater en energie onafhankelijk van zijn Spaanse achterland geworden. Voedingsmiddelen en consumptiegoederen worden over zee en via het eigen vliegveld uit Groot-Brittannië aangevoerd. Gibraltar kan terugblikken op een driehonderdjarige verstandhouding met de grens en het Spaanse achterland. Nadat de Engelsen in 1704 de strategisch gelegen rots op Spanje hadden veroverd, werden de toenmalige Spaanse bewoners uit de stad verbannen. Zij stichtten drie nieuwe nederzettingen in de Baai van Algeciras: Los Algeciras, Los Barrios en San Roque. Gibraltar werd vervolgens opnieuw bevolkt met Engelsen en mensen uit het overige Middellandse Zeegebied.

Gibraltar geniet een verregaande juridische en economische soevereiniteit van Groot-Brittannië en heeft tot 2010 een speciale status binnen de Europese Unie. De douanevrijheid, de eigen wetgeving en de vrijstelling van btw-heffing zijn de oorzaak van *borderscapes*, die opduiken als concentraties van offshorebankieren, investerings- en verzekeringsmaatschappijen en wedkantoren. Maar ook in de vorm van de ontelbare taxfreeshops, tankstations en juweliers. Naast een bron van inkomsten uit deze fiscale en bestuurlijke voordelen, probeert Gibraltar vooral voort te bouwen op zijn rol als Angelsaksische exoot, zodat het de toeristen van de Costa del Sol kan blijven aantrekken. Er komen steeds meer nieuwe hotels en de Britse sfeer van Main Street, die als tax-freezone vooral dagjesmensen aantrekt, werd steen voor steen gerestaureerd. Achter dit decor van de winkelstraat ontpopt zich echter een andere, Zuid-Europees aandoende sfeer. Hier wordt duidelijk dat de inwoners van Gibraltar vooral op Spanje zijn georiënteerd.

De Spaanse steden aan de Baai van Algeciras hebben de bevolking van Gibraltar dan ook veel te bieden: verse levensmiddelen, meubels, woonruimte, diensten als autoreparaties en een attractief nachtleven. Aan de Spaanse kant van de grens reageren investeerders op de welvaartsgroei van Gibraltar met de bouw van hotels, winkelcentra en vrijetijdsvoorzieningen – bestemd voor de inwoners van Gibraltar en de toeristen. Dat Gibraltar en de omliggende steden van elkaar profiteren gaat er bij de lokale bestuurders niet in. Zij zien slechts de ruimtelijke provocaties aan de grens zoals het vliegveld van Gibraltar, wiens start- en landingsbaan parallel aan de grens ligt. Als reactie op de daaruit voortvloeiende geluidhinder aan Spaanse kant plaatsten de Spaanse autoriteiten een radiozendmast aan de grens. Zodat niet alleen Gibraltar van de Spaanse radio kan genieten maar ook de aanvliegroute van de luchthaven sterk beperkt wordt. Ondanks de geluidhinder is Spanje ook altijd geïnteresseerd geweest in medegebruik van de luchthaven, waarvandaan tot voor kort alleen naar Groot-Brittannië gevlogen mocht worden.

2

CEUTA

De Spaanse enclave Ceuta op het Marokkaanse vasteland ligt op een strategische locatie aan de Straat van Gibraltar. De zesenzeventigduizend inwoners bevolken een oppervlakte van achtentwintig vierkante kilometer, de grens met Marokko is zeven kilometer lang. Het grootste deel van deze landengte is bebouwd, maar het kleine rotsachtige achterland is in gebruik als militair terrein. Ceuta valt direct onder de Spaanse regering. Door Ceuta's uitzonderingspositie garandeert Spanje de zelfvoorziening van eerste levensbehoeftes, transport naar het Spaanse vasteland en de levering van consumptiegoederen en verse levensmiddelen.

De huidige band van Ceuta met Spanje begint in de vijftiende eeuw, toen de stad werd heroverd op de Portugezen. De stad was vooral als militair steunpunt aan de Noord-Afrikaanse Middellandse Zeekust van betekenis, maar kon zich tegelijkertijd ook vrij ontwikkelen en contacten met het Marokkaanse achterland leggen. Door de Marokkaanse onafhankelijkheidsbeweging, aan het begin van de twintigste eeuw, begon deze situatie te stagneren. Nadat Marokko uiteindelijk in 1956 onafhankelijk werd van Frankrijk en Spanje bleef Ceuta als enclave achter. Net als de enclave Melilla werd Ceuta daarop door het moederland Spanje stiefmoederlijk behandeld en vooral als militaire basis gebruikt.

De ruimtelijke opgaven zijn nu uit Spaans en Europees belang vooral gericht op de beveiliging van de grens en op de autarkische voorzieningen van de stad. Tegelijkertijd zit de stad door de uitwisseling met haar Marokkaanse achterland in een groeifase. Uit de naastgelegen Marokkaanse grenssteden Benzú en Fnideq trekt Ceuta elke dag meer dan dertienduizend forensen aan. Verder profiteert Ceuta van de kooptoeristen uit Marokko, die direct over de grens in het nieuw aangelegde bedrijventerrein Polygon Tarajal producten als alcohol, merkartikelen en autobanden aanschaffen – producten die in Marokko moeilijk verkrijgbaar zijn. Aan de andere kant van de grens profiteert het Marokkaanse Fnideq van de ontwikkeling van Ceuta. De stad, ook bekend als 'El Corte Inglés' (een Spaanse warenhuisketen) van Ceuta, wordt door de inwoners van Ceuta regelmatig bezocht voor de aankoop van verse levensmiddelen, goedkope diensten en vervalste merkartikelen. In Fnideq ontstaan langs de uitvalsweg naar Ceuta nieuwe stadsdelen, hotels en voorzieningen. De economische ontwikkeling van Fnideq is rechtstreeks verbonden met overzijde van de grens en omgekeerd heeft de in Fnideq plaatsvindende groei weer zijn invloed op de groei van Ceuta.

De grens wordt in Ceuta zonder enig voorbehoud gewaardeerd, maar bewust als achterkant behandeld. Zo werd de treinverbinding tussen Ceuta en Fnideq jaren geleden uit dienst genomen en vervangen door een bus tot aan de grens. De stedenbouwkundige dienst in Ceuta reageert introvert op bovengenoemde ontwikkelingen. In plaats van samenwerking met de Marokkaanse grenssteden te zoeken, wordt de militaire bescherming en de vrees voor Marokkanisering als voorwendsel genomen om vooral in het stadscentrum verder te bouwen, terwijl niemand naar de grens omkijkt.

**‘Zonder grens
heb je geen ruimte’**

Waar kun je nog verdwalen in de ruimte? Dat is een belangrijke vraag voor kunstenaar Karen Lancel die samen met Majorieke Glaudemans het kunstproject Nomansland uitvoert. Nomansland begon in 2002 toen de Dienst Landelijk Gebied van de provincies Groningen en Drenthe het tweetal vroeg te reflecteren op een grootschalige hervorkaveling van het boerenland. Op het erf van boer Soppe in Stadskanaal hebben zij met de burgemeester, de pastoor en plaatselijke boeren een nieuw land gesticht. Een paar meter van de kaarsrechte grens tussen Groningen en Drenthe (de Semslinie in de Groningse Veenkoloniën) is symbolisch opgerekt tot een rechthoekig stukje grond van tien vierkante meter en kadastraal uitgezet. Op 19 mei 2002 is het landje uit tot vrijstaat uitgeroepen. Sindsdien reist het kunstproject door Nederland en de wereld om de betekenis van grenzen te onderzoeken.

Het fictieve niemandsland staat symbool voor de overgangsruimtes die tegenwoordig veel grensgebieden kenmerken. Lancel: 'Met het wegvallen van de landsgrenzen binnen de Europese Unie is er een duidelijkere grens rond de Europese Unie ontstaan. Dat is tekenend voor de discrepantie die er aan het constructieve grens kleeft. Grenzen tussen landen verplaatsen door sociale, politieke en economische ontwikkelingen en verschuiven daardoor voortdurend. Maar in feite zijn grenzen vooral constructies die bedacht worden. Je hebt immers een grens nodig om een gebied als eenheid te kunnen bestempelen.'

Nomansland biedt mensen in grenssituaties een verdwaalruimte aan, een plek waar ze (nog) kunnen dromen. In de vorm van chatsessies, gesprekken en beelden wisselen groepen mensen, die elkaar

zonder tussenkomst van Lancel en Glaudemans niet direct hadden aangesproken, gedachten over het fenomeen grenzen uit. De virtuele ruimte van de website www.nomansland.nu speelt daarbij een belangrijke rol. Zo zijn de asielzoekers in een AZC nabij Stadskanaal in contact gebracht met de lokale bevolking en samen uitgenodigd met de vraag: 'Kun je je als gast vestigen op een plaats?' Lancel: 'Daar kwamen heftige dingen uit. De asielzoekers hebben een emotionele band met hun thuisland; ze kunnen niet terug en Nederland kunnen ze niet in. De verstikkende situatie waar ze in het asielzoekerscentrum in zitten – als je tijdelijk te gast bent in zo'n centrum is het onmogelijk een structurele relatie met de omgeving aan te gaan – maakt dat ze niet kunnen wortelen. Asielzoekers zijn wat ons betreft dan ook specialisten op het gebied van verblijven in een letterlijke "tussenruimte", een niemandsland.'

Om aan te geven dat in Nederland de ruimte tot het uiterste wordt vormgegeven en functioneel wordt benaderd, hebben Lancel en Glaudemans in 2002 een advertentie op de voorpagina van de Volkskrant geplaatst: 'nomansland is vol'. Aansluitend is op het Binnenhof een handtekeningenactie gehouden om autonomie voor nomansland te vragen. Lancel: 'Politiek gezien is de autonomie van een land alleen mogelijk als de omringende landen die autonomie erkennen, en de grenzen respecteren binnen een systeem. Het is een paradox om autonomie te vragen voor een land dat nomadisch is, met veranderlijke grenzen.' In 2004 is Nomansland naar een bouwput gereisd, de Zuid As van Amsterdam, met de vraag: Wat voor ruimte hebben mensen in steden nodig om te kunnen dromen? Lancel: 'De grens tussen de openbare en de private ruimte

verandert. Vroeger speelde het publieke debat zich af in het centrum van de stad. Maar de stedelijke ruimte privatiseert, het centrum krijgt een consumptieve functie. In onze netwerksamenleving verlegt de openbaarheid zich naar de plaatsloze, digitale ruimte van het internet en de elektronische media. Die kunnen we overal betreden, ook vanuit wat voorheen onze private ruimte was, zoals onze keuken of slaapkamer. Dit verandert de manier waarop we elkaar ontmoeten, en hoe we ons veilig voelen.' Voor de nabije toekomst willen de kunstenaars met het project Nomansland op deze weg doorgaan. Lancel: 'Filosofe Hannah Arendt gebruikte voor de publieke ruimte het beeld van een tafel. Dat spreekt ons aan. Nomansland is een online reizende tafel die reist van plaats naar plaats, om de ontmoeting tussen verschillende mensen van uiteenlopende culturen mogelijk te maken. De gesprekken over het fenomeen grens krijgen telkens een andere betekenis, afhankelijk van wie er aan tafel zitten. Het beschrijven en vormgeven van een grens is immers aan uiteenlopende veranderingen onderhevig: politiek, persoonlijk, associatief, beeldend, economisch. Sociale relaties spelen een belangrijke rol.' |

Denise Vrolijk
Eind- en fotoredacteur S&RO
vrolijk@nirov.nl

Onder een tentzeil wachten op die ene kans om de Europese Unie in te komen. Veel migranten draaien er hun hand niet voor om. Vaak leven zij tijdenlang in informele nederzettingen, die de rafelranden van Europa een ander aanzien geven. Het nieuwe landschap dat daardoor ontstaat krijgt de vorm van een 'grenswachtland'.

Mobiele

Joris Schapendonk
Radboud Universiteit Nijmegen
j.schapendonk@fm.ru.nl

Aan de randen van de Europese Unie (EU) ontstaat geleidelijk een nieuw soort landschap. Schuilend in bosjes of geïnternaliseerd in detentiecentra is er een groeiende groep migranten die wacht op die ene kans om de EU binnen te kunnen. Dit soort ruimtes, ook wel aangeduid als grenswachtruimtes of transitruimtes, zijn het gevolg van de verharding van de Europese buitengrenzen die de laatste jaren is opgetreden. De vrijwel gesloten buitengrens is volgens de Europese Commissie nodig om de vrijheid, veiligheid en rechtvaardigheid van het Europees burgerschap te waarborgen.¹ Welke nieuwe ruimtelijke condities zijn daardoor ontstaan?

Kat en muis

In zijn pleidooi voor open grenzen begint Joseph Carens met de eenvoudige constatering dat landsgrenzen bewakers hebben die geweren dragen.² Grenszones zijn immers gebieden waarin symbolen van macht, territorialiteit en soevereiniteit veel nadruk krijgen. Op weinig plaatsen zijn deze symbolen zo duidelijk uitgewerkt als op de Marokkaanse-Spaanse grens rondom de enclaves Ceuta en Melilla. Hier zijn metershoge hekken geplaatst om de Europese Unie te beschermen tegen illegale Afrikaanse migratie. De EU hanteert een streng beleid als het gaat om wie wordt toegelaten, en wie niet. Inwoners van Afrika hebben over het algemeen geen toegang³, vaak niet eens op een toeristenvisum. Tegelijkertijd lijkt de aspiratie in Afrika om Europa te bereiken alleen maar groter te worden. Velen proberen daarom ongezien de EU binnen te komen, hetzij met boten via de Middellandse Zee of naar de Canarische Eilanden of als verstekelingen aan boord van vrachtwagens. Wat ontstaat is een kat-en-muisspel aan de grenzen van de EU, waarbij de hekken steeds hoger worden en de grensbewakers steeds talrijker en restrictiever zijn.⁴ Dat dit vergaande gevolgen kan hebben bleek in 2005 toen elf migranten het leven lieten bij de 'bestorming' van de Spaanse enclaves.⁵

Bij dit soort uitsluitingprocessen spelen grenzen een sleutelrol: ze houden tegen, maken onderscheid tussen mensen die worden gewierd en zij die door mogen. Grenzen zijn daarmee een soort filters die een directe uitwerking op ruimtes en plaatsen hebben. Dat wat tegengehouden is blijft achter en wordt vaak veroordeeld tot de illegaliteit wanneer geprobeerd wordt zonder toestemming de grens over te gaan.⁶

Grenswachtland

Veel migranten nemen gedwongen plaats in de wachtruimtes van Europa. De algemene redenering luidt dat zij als ongewilde nieuwkomers bewust buiten de maatschappij geplaatst worden en zo in de ontkennende vorm van plaatsen terecht komen; de *non-places*.⁷ De informele vestigingen die migranten zelf opzetten zijn echter verre van betekenisloos. Het feit dat migranten in staat zijn voor zichzelf in bossen, buitenwijken van steden en op constructieplaatsen tijdelijk een veilig onderkomen te realiseren geeft aan dat zij over enige vorm van zelfbeschikking beschikken. Waar een nationale staat zijn territorium afbakt met landsgrenzen doet de migrant dat op kleinere schaal. Door deze begrensde plaatsen aan te duiden met een ontkenning wordt de zelfbeschikking onterecht uit de migrant gehaald. Ook wordt hiermee onrecht gedaan aan de sociale netwerken die worden opgebouwd, de tijdelijke banen die worden gecreëerd, de vriendschappen die worden gesloten, de muziek die wordt gemaakt en de verhalen die worden verteld. In de tijdelijke nederzettingen wordt het vervolg van de reis vormgegeven, worden smokkelaars gecontacteerd en valse paspoorten overhandigd. In plaats van *non-places* zijn deze plaatsen voor migranten eerder *places-to-be*. Maar hoe zien die plekken er dan uit en hoe worden ze georganiseerd?

Improviseren

Tijdelijkheid varieert van enkele dagen tot meerdere jaren en eindigt soms in een (semi-)permanent verblijf. Dat heeft zijn weerslag op de ruimte. Er is een groot verschil tussen de huisvesting van migranten in steden en de woonruimtes van migranten die in de bossen leven. De eerste groep heeft over het algemeen een langere wachttijd in Marokko en leeft in permanente plaatsen, de appartementen blijven immers bestaan nadat een migrant de woning verlaten heeft. In deze appartementen worden kamers, vaak niet groter dan tien vierkante meter, gedeeld door meerdere migranten (drie tot zes). De samenstelling van deze leefruimtes is heterogeen omdat zowel erkende vluchtelingen, legale migranten als ongedocumenteerden de woonruimtes delen. Daarnaast is de samenstelling van de bewoners onderhevig aan constante verandering. Zo wordt in Taqadom, één van de buitenwijken van Rabat, het appartement dat door de ene migrant wordt verlaten op dezelfde dag nog ingenomen door een andere migrant. Om deze reden zijn dergelijke woningen inge-

¹ Iraakse Koerdische vluchtelingen in de bergen aan de grens met Irak en Turkije tijdens de eerste Golfoorlog
Foto - Marleen Daniels,
Hollandse Hoogte

wachtruimtes

richt naar veranderlijkheid; ze zijn louter voorzien van enkele matrassen en een gasbrander.⁸ Morfologisch gezien baren de informele kampen in de Marokkaanse bossen meer opzien. Tussen de bomen zorgen de lappen zeil, die met stevig touw aan elkaar verbonden zijn, voor enige beschutting. In deze tenten slapen tussen de vijftien en dertig personen. Het improvisatievermogen van de bewoners wordt nog duidelijker als het om de religieuze plaatsen gaat. Een schoongeveegd stuk grond van zes vierkante meter, afgebakend door een ring stenen, fungeert als moskee, en een altaar versierd met versgeplukte bloemen doet dienst als kerk. Een belangrijk kenmerk van deze kampen is dat zij zeer mobiel zijn: om de zoveel tijd worden ze afgebroken en elders weer opgebouwd. Zo wordt de traceerbaarheid van deze plaatsen beperkt gehouden.⁹ In de bossen bevinden zich meerdere mobiele kampen op enige afstand van elkaar.

Hoewel de verblijfplaatsen geïmproviseerd ogen hebben de migranten en hun ruimtes een sterke organisatiestructuur. Er zijn drie belangrijke factoren die vorm geven aan deze ruimtelijke structuur: taal (Franco- of Anglofoon), religie (moslim of christen) en nationale herkomst. In de steden zorgen deze drie factoren voor ruimtelijke segregatie en concentratie, in de bossen zijn verschillende kampen gescheiden naar nationaliteit. Echter, de verschillende concentraties en gescheiden leefruimtes creëren geen geïsoleerde gemeenschappen. Via moderne communicatiemiddelen wordt informatie uitgewisseld tussen de verschillende kampen en leefgemeenschappen. De migranten in verschillende bossen staan nauw in contact met migranten in de steden. In het geval van de steden Oujda en Maghnia¹⁰ is de constante uitwisseling van informatie zelfs grensoverschrijdend.

Nieuw landschap

De wachtende migranten aan de grenzen van de Europese Unie zorgen voor een heel nieuw landschap. Juist omdat de tijdelijkheid voor sommigen een periode van soms jaren betekent, zou je verwachten dat het wachten geleidelijk wordt omgezet in een meer permanente nederzetting. Maar dat blijkt veelal een misvatting. De migranten geven het wachten niet op. Velen hopen tegen beter weten in en weigeren om die reden de tijdelijke nederzetting als eindstation te zien. Voor een doorsnee persoon lijkt de leefsituatie in de buitenwijken van Marokkaanse steden veruit aangenamer dan de situatie in informele migrantenkampen in de bossen elders in het

land. In deze wijken heeft iedereen immers een dak boven zijn hoofd en is er beter uitzicht op sociale mobiliteit en veiligheid. Maar deze 'luxe' blijkt voor veel migranten helemaal niet aantrekkelijk. Zoals een respondent in de bossen van Oujda antwoordde op de vraag waarom hij het leven daar verkoos boven een leven in Rabat: 'In Rabat hebben ze misschien betere huizen en worden ze wakker in een warm bed, maar daar vergeten ze ook dat ze onderweg zijn. Hier word ik elke ochtend wakker met de herinnering dat ik weg moet...Kijk om je heen! Dit is geen plaats om te blijven! En juist daarom ben ik hier.' |

Noten

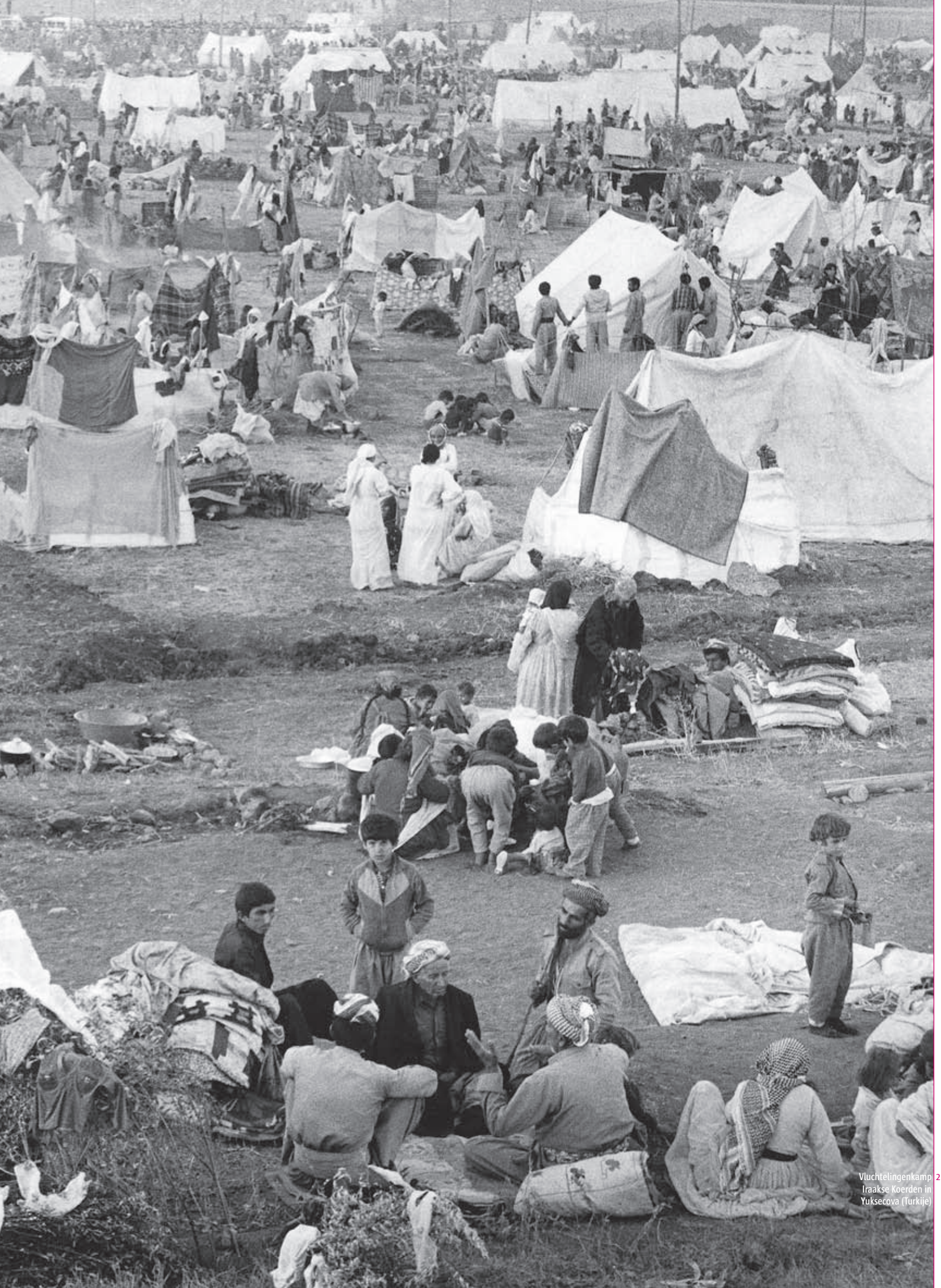
- 1 Laitinen, I., 'Frontex and African Illegal Migration to Europe', in: Gebrewold, B. (ed.), *Africa and Fortress Europe. Threats and Opportunities*, Aldershot, Ashgate, 2007.
- 2 Carens, Joseph. H., 'Aliens and Citizens: The Case of Open Borders', in: *The Review of Politics*, jaargang 49, 1987, pp. 251-273.
- 3 De Europese lidstaten maken graag uitzondering voor een selecte groep Afrikanen met uitzonderlijke talenten (sporters, hooggeleerden enzovoort).
- 4 Houtum, H. van en Boedeltje, F., 'Azuurblauw of bloedrood? De hardvochtige EU-migratiepolitiek in het Middellandse Zeegebied', in: *Geografie*, juni 2007, pp. 33-34.
- 5 Dit zijn de officiële cijfers van de Spaanse autoriteiten. Er zijn echter bronnen die een hoger aantal (vijftien) sterfgevallen aangeven. Zie ook: Goldschmidt, E., *Storming the Fences: Morocco and Europe's Anti-Migration Policy*, Middle East Report 4, 2006.
- 6 Van Houtum, H. en Van Naerssen, T., 'Bordering, Ordering and Othering', in: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, jaargang 93, 2002, pp. 124-136.
- 7 Non-places verwijst naar het concept van Marc Augé om plaatsen van supermoderniteit aan te duiden (zie: Augé, M., *Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, Verso, London, 1995). Hetzelfde concept wordt recentelijk gebruik met betrekking tot 'migrantenplaatsen'. Zie bijvoorbeeld: Davidson, R.A., 'Spaces of Immigration 'Prevention', Interdiction and the Nonplace', in: *Diacritics*, jaargang 33, 2003, pp. 3-18.
- 8 Zie ook: Van Brabant, I., *Vrouwelijke Migrantinnen in Transit. Veldonderzoek naar de Strategieën van Subsahariaanse Vrouwelijke Transitmigrantinnen in Rabat (Marokko)*, Department of Political Science. Universiteit van Gent, 2007; En: Alioua, M., *Reseaux, Etapes, Passages. Les Negociations des Subshariens en Situation de Migration Transnationale. Approche Phenomenologique a Travers les Relations Qui Ont Cours*, UFR De Sociologie Universite Toulouse le Mirail, Toulouse, 2003.
- 9 Onder de migranten staan deze kampen beter bekend onder de veelzeggende, deels Spaanse naam [CURSIEF]mobile tranquilos[CURSIEF], oftewel: mobiele rustplaatsen. Zie ook: Schapendonk, J. en Van Moppes, D., 'Migration and Information: Images of Europe, Migration Encouraging Factors and En Route Information Sharing', in: *Working Papers Migration and Development Series*, Nr.16. Radboud Universiteit, Nijmegen, 2007.
- 10 Oujda is een Marokkaanse stad aan de grens met Algerije. Maghnia is de dichtstbijzijnde Algerijnse stad waar ook veel Afrikaanse migranten verblijven. De steden liggen ongeveer dertig kilometer van elkaar.

GoNoGo

GoNoGo

De foto's in dit beeldessay zijn afkomstig uit de publicatie *Go No Go* die in 2003 is verschenen. Fotograaf Ad van Denderen reisde vijftien jaar lang langs de grenzen van de Europese Unie. Hij verbleef weken in louche pensions in Istanbul, wandelde van Albanië naar Griekenland en postte nachten op het strand van het Spaanse Tarifa om de pogingen van de niet aflatende stroom illegalen, asielzoekers en immigranten om toegang tot een beter bestaan te krijgen, vast te leggen. *Go No Go* voert langs de grenzen van Europa, waar landverhuizers over smokkelpaden het Westen proberen te bereiken, met wisselend succes. Zie ook: www.gonogo.nl

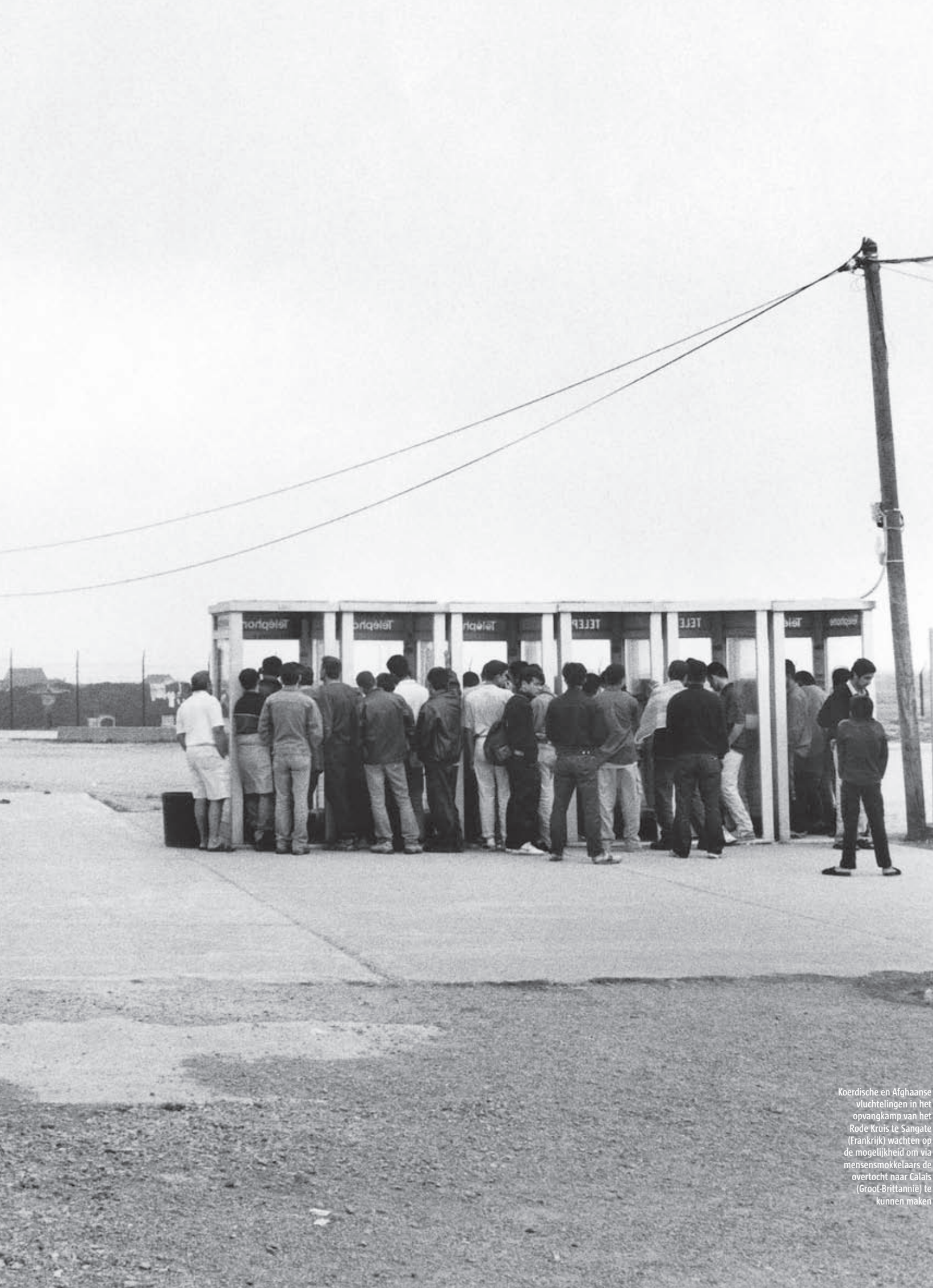
Vluchtelingenkamp
 Iraakse Koerden in
 Yuksecova (Turkije)

Drie half afgebouwde
flats in Quinta do Mocho
(Portugal) gekraakt
door migranten

Koerdische en Afghaanse vluchtelingen in het opvangkamp van het Rode Kruis te Sangate (Frankrijk) wachten op de mogelijkheid om via mensensmokkelaars de overtocht naar Calais (Groot-Brittannië) te kunnen maken

Europa: een Duits-Nederlands grensdorp in Oost-Groningen

Grensoverschrijdend brug te ver

Het begon zo mooi in 2000. Op een reis naar China had wethouder Melle Wachtmeester van de Oost-Groningse gemeente Bellingwedde gezien hoe in dat land talloze nieuwe dorpen en steden uit de grond werden gestampt. 'Dat moet in Nederland toch ook kunnen,' dacht hij. Het zou volgens hem een mooie oplossing zijn om het hoofd te bieden aan de lelijke dorpsuitbreidingen die grote afbreuk doen aan het karakter van het fraaie Oost-Groningse cultuurlandschap met zijn essen en doorkijkjes. De locatie lag voor de hand: op de grens. Want dat zou tevens een omstreken windmolenpark dat door Rhede op de grens gepland was tegenhouden – de oude gedachte van het grensland als *dump-site*. Een grensdorp zou ook de emigratie van Nederlanders naar Duitse dorpen kunnen stoppen. Een ander voordeel: in een Duits-Nederlands grensdorp kun je innovatief experimenteren met het harmoniseren van wet- en regelgeving uit beide landen. De samenwerking met de naburige Duitse gemeente Rhede bestond al sinds 1979, maar strekte zich tot dan toe voornamelijk uit op het gebied van toerisme, onderwijs en de brandweer. Het was een ambitieus plan maar, zo redeneerde de wethouder, het was eerder al eens gelukt langs de Nederlands-Duitse grens om Kerkrade (NL) en Herzogenrath (D) te verenigen in de stad Eurode. En ook elders in Europa bestaan grensoverschrijdende binationale steden. Het nieuwe dorp zou de naam Europa krijgen.

Het idee sprak aan, maar vertegenwoordigers van beide gemeenten wezen op de bestuurlijke obstakels die overwonnen moesten worden om echt één dorp creëren. Bovendien zat de besluitvorming over het windmolenpark in een te vergevorderd stadium om nog afgeblazen te worden. In Bellingwedde was iedereen echter zeer enthousiast geworden: het grensdorp werd doorgezet. In 2001 verstrekke het ministerie van VROM, in het kader van het InnovatieProgramma Stedelijke Vernieuwing, twintigduizend euro subsidie om het plan nader uit te werken. Een jaar later tekenden de gemeenten Bellingwedde en Rhede een intentieovereenkomst voor de bouw van duizend woningen op een gebied van zeventig hectare. Het nieuwe dorp zou hoofdzakelijk in agrarisch gebied komen te liggen, waarvoor grond opgekocht zou moeten worden van de boeren. Om hier in te voorzien vaardigde Bellingwedde een wet uit die mensen verplicht hun grond als eerst aan de gemeente aan te bieden. Ondertussen werkten Kuiper Compagnons en het Duitse bureau NLG enkele ontwerpen voor het dorp uit.

Een spoedige ontwikkeling leek dus verzekerd, maar eind 2004 doen zich problemen voor. De commissie Ruimtelijke Ordening van de provincie Groningen toont zich sceptisch over het ambitieuze plan en VROM wijst een subsidieaanvraag voor de

realisatie af. Mede hierdoor is de gemeente niet in staat grond te verwerven. Uiteindelijk blokkeert de provincie in 2006 het grensdorp volledig door Bellingwedde slechts de bouw van enkele woningen toe te staan en vanaf 2008 de nullijn aan te houden. Volgens een woedende wethouder wordt de gemeente hiermee de dupe van de grote projecten Meerstad en de Blauwe Stad waar de provincie bij betrokken is. Tussen de gedeputeerde Calon, verantwoordelijk voor Volkshuisvesting, en de wethouder Wachtmeester ontvouwt zich vervolgens in de media een ordinaire ruzie. De gedeputeerde verwijt de ambitieuze wethouder geen verstand van ruimtelijke ordening te hebben en de wethouder verwijt de gedeputeerde klassiek ambtenarengedrag en angsthazerij.

Het uitoefenen van politieke druk in Den Haag en Brussel, noch het dreigen met een gang naar de rechter brengen licht in de zaak. De mooie droom van een grensoverschrijdend dorp waar Europese samenwerking werkelijkheid zou worden, blijkt in Oost-Groningen een brug te ver. |

Tineke Lupi
Redacteur S&RO
lupi@nirov.nl

Verlaten grenspost
op de verbindings-
weg naar Duitsland,
Rhederbrug (gemeente
Bellingwedde), Groningen
Foto – Sake Elzinga,
Hollandse Hoogte

Steeds meer Nederlanders kopen een huis net over de Nederlands-Duitse grens. In veel gevallen is de aantrekkelijke financiële situatie een belangrijke reden. De huizen in Duitsland zijn immers goedkoper. Hoe bevalt dat leven met de grens, en kun je als Nederlandse grensmigrant echt onderdeel van de Duitse samenleving worden?

Thuis tussen hier en daar

Nederlandse grensmigranten in Duitsland

Sinds de binnengrenzen van de Europese Unie (EU) in de jaren tachtig van de vorige eeuw open zijn gegaan, heeft het vrije verkeer van goederen, diensten en arbeid een grote vlucht genomen. De grensoverschrijdende mobiliteit van personen is daarbij wat achter gebleven. Toch zijn er inmiddels steeds meer mobiele Europeanen, mensen die in een ander Europees land leven dan ze geboren zijn. Een bijzonder voorbeeld van deze mobiele Europeanen zijn de duizenden Nederlanders die de laatste jaren naar de Duitse kant van de grens zijn verhuisd. Omdat zij slechts enkele kilometers over de grens wonen, leven zij met die grens. Zij zijn constant tussen het hier en het daar, Duitsland en Nederland. De leefwereld van grensmigranten is daarmee een soort tussenland, een transland. Maar wat is dat precies voor een leven, in dat transland? En in hoeverre zijn grensmigranten in staat een prettig leven te leiden tussen het hier en het daar? Tussen Duitsland en Nederland?

Meerdimensionaal

De Nederlandse grensmigranten zijn ver-huizers in de meest letterlijke zin van het woord. De reden waarom zij naar de Duitse kant van de grens migreren is namelijk het huis. Sinds een aantal jaren zijn de huizen- en grondprijzen aan de Duitse zijde van de grens extreem laag voor Nederlandse begrippen. Grensmigranten hebben deze situatie aangegrepen om in een goedkoper, mooier en groter huis aan de andere kant van de grens te gaan wonen.¹ Hun migratie draait dus om het 'project huis'. Zij migreren in eerste instantie om hun woonwensen te vervullen, niet zozeer om een volledig nieuw leven op te bouwen in Duitsland. Hun migratie heeft daarmee een bepaalde vrijblijvendheid en tijdelijkheid. Dit projectmatige en vrijblijvende karakter is kenmerkend voor migratieprocessen binnen de Europese Unie in het algemeen.²

Het dagelijks leven van de grensmigranten bestaat uit een constante pendel tussen Nederland en Duitsland. Zij maken optimaal gebruik van de grensoverschrijdende bewegingsvrijheid die zij als EU-burgers hebben door dagelijks de grens over te steken om in Nederland te gaan werken (de meeste grensmigranten hebben hun banen in Nederland behouden) en daar familie en vrienden op te zoeken.³ Maar hun grenservaringen beperken zich niet tot het dagelijks overschrijden van de fysieke staatsgrens, ook op andere momenten en plekken worden zij met de Nederlands-Duitse grens geconfronteerd. Zo zijn er in de grensplaatsen waar zij wonen allerlei Nederlandse invloeden zichtbaar. Veel Nederlanders komen namelijk boodschappen doen of gaan in het weekend recreëren aan de Duitse kant van de grens. De grensmigranten ervaren de Nederlands-Duitse grens dus ook in het dorp waar ze wonen. Hun woonplaats is geen eendimensionale (Duitse) maar een meerdimensionale (Duits-Nederlandse) plaats.

Verschuiming

De filosoof Peter Sloterdijk spreekt over de 'verschuiming' van de ruimtelijke sferen waarin mensen leven. Ruimtes herbergden voorheen eenvoudige sociale relaties (staat-natie, huis-gezin, enzovoort). Ruimtes fungeerden als bellen, waarin een spanningsveld bestond tussen de (mensen in de) binnen- en buitenruimte. Door dit evenwicht konden mensen er zich geborgen voelen. In de huidige geglobaliseerde wereld zijn deze bellen geëxplodeerd. De buitenwereld is er binnengetreden en heeft de bellen getransformeerd in schuim: meervoudige sociaalruimtelijke sferen. De hedendaagse mens staat voor de moeilijke opdracht een hernieuwd sociaal-psychologisch evenwicht te vinden in die complexe verschuimde sferen, aldus Sloterdijk.⁴ De verschuiming waar de grensmigranten mee te maken hebben wordt veroorzaakt door de alomtegenwoordigheid van de Nederlands-Duitse grens in hun leven. De grens loopt (letterlijk) als een rode draad door hun leefwereld en creëert constant en overal binnen- en buitenland.

Kenmerkend voor de grensmigranten is dat zij een grote vrijheid hebben om hun transland zelf vorm en inhoud te geven. Typerend is ook dat deze (keuze)vrijheid niet wordt belemmerd door de Duitse overheid. Vanuit de Europese gedachte van vrijheid en gelijkwaardigheid mogen Europese migranten van de Duitse regering gaan en staan waar ze willen en is integreren geen plicht maar een keuze. Deze vrijheid veroorzaakt echter ook een bepaalde vrijblijvendheid: grensmigranten mogen alles maar hoeven niets. Ze mogen hun kinderen naar een school in Nederland laten gaan als ze dat willen en ze hoeven geen Duits te leren als ze dat niet willen. In deze context van vrijheid en vrijblijvendheid wonen de grensmigranten in hun huizen in het Duitse grensgebied.

Thuis in transland?

Is het mogelijk je thuis te voelen in een huis net over de Duitse grens? Volgens sociale wetenschappers is het huis de ultieme thuisplek, omdat het de bewoners van dat huis een bepaalde geborgenheid geeft.⁵ Het huis is een vertrouwde plek, waar mensen zich in de diepst psychologische zin geborgen, veilig en op hun gemak (kunnen) voelen. Essentieel voor deze geborgenheid is dat mensen in hun huis meester zijn van hun sociaalruimtelijke omgeving.⁶ Of zoals Sloterdijk zou zeggen: dat het huis fungeert als een geborgen bel waar mensen een sociaal-psychologisch evenwicht vinden tussen de binnen- en buitenruimte. Dat lijkt een lastige klus voor grensmigranten, want voor zowel de binnen- als buitenruimte van hun huizen geldt dat het geen stabiele eendimensionale ruimte is, maar een meerdimensionale transruimte. De essentiële vraag voor grensmigranten is hoe zij binnenshuis en buitenshuis met dit complexe transland omgaan. Lukt het hen een evenwicht te vinden?

Ruben Gielis
Radboud Universiteit Nijmegen
r.gielis@fm.ru.nl

In de nieuwbouwwijk 1
Richter Gut in het stadje
Kranenburg (Duitsland),
op vijftien kilometer
van Nijmegen, is
tachtig procent van de
inwoners Nederlands.
Duitsers klagen over de
gebrekige integratie,
en deelname aan het
maatschappelijke en
sociale leven, van
de Hollanders.
Foto – Flip Franssen,
Hollandse Hoogte

Omdat de huidige grensmigratie een vrij recent fenomeen is, zijn hier nog geen eenduidige uitspraken over te doen. Echter, een eerste inventarisatie laat een aantal interessante en uiteenlopende processen zien.⁷ Zo zijn er migranten die proberen zich de Duitse buitenruimte eigen te maken door actief te worden in de dorpsgemeenschap. Bij andere grensmigranten vindt het omgekeerde proces plaats. Zij proberen de binnenruimte en/of buitenruimte van hun huis te 'vernederlandsen'. Sommige van hen proberen zowel binnenshuis als buitenshuis zoveel mogelijk in Nederland te leven. Duitse invloeden houden zij buiten de deur en als zij zelf de deur uitgaan dan gaat de reis naar Nederland. Aan de Duitse buitenwereld lijken zij weinig betekenis te hechten; het is een wereld waar zij geestelijk en lichamelijk afwezig zijn. Zoals in het geval van de Nederlandse grensmigrant Leon: 'Als ik thuiskom dan loop ik hier de straat over, ga ik naar binnen toe en dan is het goed. Ik zal nooit een keer die kant oplopen om te gaan kijken wat er is, of die andere kant oplopen, dat trekt mij helemaal niet.' Anderen proberen juist de Duitse buitenruimte te 'vernederlandsen' door bij elkaar te gaan wonen in dezelfde wijken. Op die manier zijn er de laatste jaren in verschillende Duitse grensdorpen Nederlandse wijken ontstaan. In de Nederlandse wijk in Kranenburg vertelt een Nederlandse migrant: 'De Nederlandse burens hebben gewoon dezelfde dingen als jij, die herkennen de cultuur waar je uit komt. Het is allemaal heel gemakkelijk, je hoeft je niet zo in te spannen.' Ten slotte zijn er ook grensmigranten die op een meer passieve manier met hun woonomgeving omgaan en bijvoorbeeld een toeristisch bestaan leiden in Duitsland. Zij zien hun woonplaats als een exotisch oord en hun huis als een soort hotel van waaruit ze af en toe deze exotische omgeving en vreemde cultuur bezichtigen. De Nederlanders Hanneke en Patrick hebben bijvoorbeeld zo'n houding: 'Het is allemaal relaxed en ontspannen hier, je hebt echt het gevoel dat je op vakantie bent. Inspannen doe je in Nederland en ontspannen doe je hier.'

Maar het creëren van een thuis in transland heeft voor grensmigranten ook belangrijke sociaal-ethische aspecten. Het gaat dan vooral om het integratievraagstuk. De laatste tijd worden buitengewoon

harde standpunten ingenomen in het debat over de integratie van migranten. In zowel Nederland als Duitsland vinden vele politici en burgers dat meedoen niet meer voldoende is, maar dat immigranten moeten opgaan (assimileren) in de ontvangende samenleving. Deze harde integratie-eisen worden echter alleen gesteld aan migranten die afkomstig zijn uit landen buiten de Europese Unie, zoals Turken en Marokkanen. Europese migranten, zoals grensmigranten, blijven buiten schot. Maar juist in deze vrijblijvende context wordt de integratievraag des te meer een belangrijke morele vraag voor de grensmigranten zelf.⁸ Want kun je het maken om in een trans(ei)land te leven als je weet dat dat bij de Turkse migrant om de hoek niet wordt getolereerd en je dat wellicht zelf ook niet tolereert bij die migrant? De manier waarop grensmigranten met deze morele vraag omgaan, zal zeker van invloed zijn op hun thuisgevoel.

Evenwicht

Een huis aan de andere kant van de grens lo(n)kt nog steeds. Naar verwachting zullen er binnenkort meer dan vijftigduizend Nederlanders in translandjes in het Duitse grensgebied wonen. Maar is een leven in transland op lange termijn vol te houden? Dit zal afhangen van de vraag of grensmigranten in hun huizen uiteindelijk een sociaal-psychologisch evenwicht kunnen vinden tussen de op elkaar inwerkende (Duitse) binnen- en (Nederlandse) buitenwerelden. Iedere grensmigrant zal een aantal fundamentele afwegingen moeten maken en een aantal vragen moeten beantwoorden. Voor wie doe ik de deur open? Hoeveel Duitsland en Nederland laat ik binnen? Hoe is het uitzicht als ik uit het raam kijk en welk uitzicht zou ik willen hebben? De manier waarop grensmigranten met deze afwegingen en vragen omgaan, zal bepalend zijn voor de houdbaarheidsdatum van hun translandjes. Het is belangrijk om deze huis- en thuisprocessen de komende jaren te blijven volgen, want het zegt veel over de vraag hoe mobiele Europeanen omgaan met open grenzen en nationale identiteiten. |

Noten

- 1 De migratie langs de Nederlands-Duitse grens is vooral sinds 2001 sterk toegenomen. In dat jaar werd het Nederlandse belastingstelsel herzien, waardoor in het buitenland wonende Nederlanders gebruik konden blijven maken van de hypotheekrenteaftrek. Sinds die tijd verhuizen er ieder jaar gemiddeld vijftientwintighonderd Nederlanders naar de Duitse kant van de grens. In 2006 woonden er in totaal ruim eenenveertigduizend Nederlanders in het Duitse grensgebied (bron: Centraal Planbureau). Grensmigratie is ook zichtbaar langs andere binnengrenzen van de EU, zoals de Nederlands-Belgische en Duits-Franse grens.
- 2 Denk bijvoorbeeld aan Europeanen die migreren vanwege een baan bij één van de Europese instellingen, een studie aan een universiteit of een vakantiehuis. Zie: Favell, A.F., *Eurostars and Eurocities: Free movement and mobility in an integrating Europe*, Blackwell Publishing, Oxford, 2008.
- 3 Van Houtum, H, en Gielis, R., 'Elastic migration: the case of Dutch short-distance transmigrants in Belgian and German borderlands', in: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, jaargang 97, nummer 2, 2006, pp. 195-202.
- 4 Sloterdijk P, *Sferen*, Boom, 2005.
- 5 Mallett S, 'Understanding home: a critical review of the literature', in: *The Sociological Review*, jaargang 52, nummer 1, 2004, pp. 62-89; En: Dupuis, A. en Thorns, D.C., 'Home, home ownership and the search for ontological security', in: *The Sociological Review*, jaargang 46, nummer 1, 1998, pp. 24-47.
- 6 Kearns, A. e.a., 'Beyond four walls'. The psycho-social benefits of home: evidence from West Central Scotland', in: *Housing Studies*, jaargang 15, nummer 3, 2000, pp. 387-410.
- 7 Deze inventarisatie is gebaseerd op krantenartikelen (gevonden op www.verhuis.de) en gesprekken van de auteur met grensmigranten in Kranenburg.
- 8 Echter, dit is slechts een formele vrijblijvendheid. In de dagelijkse praktijk is er minder onverschilligheid bij Duitse burgers en politici. In Duitse grensdorpen is steeds vaker het geluid te horen dat men vindt dat grensmigranten niet voldoende integreren. Deze geluiden geven de integratievraag nog meer morele lading.

In de nieuwbouwwijk Richter Gut in het stadje Kranenburg (Duitsland), op vijftien kilometer van Nijmegen, is tachtig procent van de inwoners Nederlands. Duitsers klagen over de gebrekkige integratie, en deelname aan het maatschappelijke en sociale leven, van de Hollanders.
Foto – Flip Franssen, Hollandse Hoogte

Openingen naar een andere wereld

Martine van Kampen
Vinken en Van Kampen
info@vinkenenvankampen.nl

Stel je voor. In een uitgestrekt verlaten gebied tussen Canada en Amerika rijdt een man op een sneeuwscooter. Hij is bezig een kunstwerk te maken en doet dat zonder publiek, ook de pers is niet gewaarschuwd. De kunstenaar rijdt de scooter precies over de grens tussen beide landen, die ook nog eens samenvalt met een tijdzone-grens. Aan zijn ene kant is het Canada, een bepaald tijdstip, en aan zijn andere kant is het Amerika, een uur eerder. De scooter laat een spoor na, de grens staat nu ingetekend in het landschap. Mocht er nog eens iemand langskomen dan kan hij of zij zich geografisch oriënteren en uitrekenen hoe laat het is. Maar zodra de sneeuw gaat smelten is ieder bewijs ter plekke verdwenen, de tijd en de plaats zijn zoals ze altijd waren.

Het gevaar van het bekijken van kunstwerken vanuit een bepaald thema is dat ze plat slaan, ineens gaan ze alleen nog over dat ene onderwerp. De waarde van kunst heeft echter juist te maken met haar vermogen meerdere zaken tegelijk te betekenen: meerdere waarheden tegelijk te kunnen laten zien. Het werk *Time Line (...)* van de Amerikaanse kunstenaar Dennis Oppenheim dat hierboven beschreven wordt, gaat uiteraard over grenzen. Over tijd en ruimte als menselijke, kunstmatige constructies die in de fysieke natuur niets te betekenen hebben. Het gaat daarnaast ook over de kunst. Want behalve de fotograaf heeft niemand dit werk ooit waargenomen, toch functioneert het in de overlevering als een volwaardig kunstwerk. Oppenheim laat zien dat kunstwerken geen traditionele vorm en geen traditionele vertoningsplek nodig hebben om hun werk te doen.

Om het landschap langs de landsgrenzen te begrijpen en om het mentaal open te breken als ontwerpopgave kan een blik op de kunst behulpzaam zijn. Grenzen lijken eenduidig – ze scheppen tenslotte orde en maken helder wat van wie is – maar dat zijn ze niet. Een eendimensionale visie op wat er met grenslandschappen kan, zoals die nu vaak tentoon wordt gespreid, is niet nodig. Grenzen en grens

¹ Windturbine Roman Signer
in Zeewolde, 2001
Foto - Jannes Linders, Rotterdam

worden nu ofwel weggepoetst onder het mom van een soort opgeblazen fictieve saamhorigheid met de burens, of ze worden opgepoetst en als relictten getoond aan de vrijetijdsdins die lijdt aan nostalgie. Maar welke andere 'geesten' wonen er aan de grens? Welke onderwerpen gaan schuil onder het oppervlak en doen recht aan de bijzonderheid van het landschap, met die onbestemde sfeer? Kunstwerken hebben net als landschappen een vorm, en kunnen zich om die reden in dit licht laten beschouwen.

Fictief

In zijn werk *In search of the suspicious* maakt kunstenaar Marc Bijl een zinspel op het werk van een andere conceptuele kunstenaar van de generatie Dennis Oppenheim: Bas Jan Ader. Het laatste project van Ader (*In search of the miraculous*) is een solozeiltocht van Amerika naar Nederland. Hij zou nooit aankomen, maar zijn bootje is later aan de Ierse kust gevonden. De actie van Marc Bijl staat hier ogenschijnlijk ver vanaf; Bijl verhoudt zich in zijn werk tot de straat en de taal van de tegencultuur. In een Berlijns metrostation plaatste Bijl een detectiepoort met twee 'veiligheidsagenten' die mensen en hun bagage controleerden. Achter hen hing een bord met in Gotisch schrift het woord *security* er op. Volledig onduidelijk was waarom en waarop de mensen gecontroleerd werden, maar ze lieten zich controleren. Tot de autoriteiten er lucht van kregen en het kunstwerk verwijderd werd. Wat Marc Bijl in feite doet is een fictieve grens opwerpen op een plek waar die niet hoort, maar waar een grens in de context gezien wel voorstelbaar is. Onmiddellijk voegt het leven zich naar die grens. De mensen die onderdeel worden van het kunstwerk zijn ook de mensen die laten zien dat controle tegenwoordig snel geaccepteerd wordt. Het werkt bijna als in een psychologische proefopstelling voor wetenschappelijk onderzoek. Ader gebruikte zijn eigen persoon voor zijn experimenten: het vallen uit bomen en van daken, het beëindigen van zijn liefdesrelatie – hoewel daar uiteraard ook zijn vriendin mee gemoeid was. Bijl doet dat in andere werken ook, maar de tijden zijn, zoals blijkt uit de titel, wel veranderd. De wereld is minder onschuldig, veel verwondering heeft plaatsgemaakt voor achterdocht.

Kledingstuk?

Zijn grenzen altijd manifestaties van menselijke ordening, of uitdrukkingen van macht en controle? Er zijn ook grenzen die 'natuurlijker' zijn, of die er nu eenmaal zijn omdat er onderscheid is tussen het een en het ander. Een landsgrens is een lijn om een afgesproken

eenheid heen – zoveel laat ook Oppenheim met zijn sneeuwscooter zien. Een grens is dus ook een tekening die van die eenheid een vorm maakt: de tekening van Nederland is voor iedere Nederlander bekend, het is in feite een soort pictogram van Nederland. Ook al kan je de meeste grenzen niet makkelijk vervormen – de omtrek van een land maar ook de omtrek van een begrip of een lichaam – je kan ze wel aankleden. Grenzen zijn een plek aan de buitenkant om te laten zien wat er aan de binnenkant gebeurt, of wat de binnenkant betekent. In hun Parijse show van 2002 demonstreerden modeontwerpers Viktor en Rolf het idee dat kleding een scherm is waarop mensen hun ideeën tonen. Hun ontwerpen waren uitgevoerd in het *blue screen*-materiaal dat in film- en televisiestudio's gebruikt wordt om in de montage andere beelden op te projecteren. Op de catwalkmodellen werden beelden geprojecteerd van landschappen en *cityscapes*, de werking was zo sterk dat hun hoofden vreemd driedimensionaal afstaken bij de helderheid van de illusie op hun kleding.

Kan je als land je grens dragen als een kledingstuk? Tussen Noord- en Zuid-Korea is de grens flink opgetuigd, met tussenzones en een batterij speciale gebouwen van de Verenigde Naties. Iedere dag wordt er een theaterstuk opgevoerd, dat veel bezoekers trekt. Wachters paraderen er langs de hekken en door de luidsprekers worden teksten geproclameerd die de inwoners van Zuid-Korea moeten overtuigen van het gelijk van Kim Jong-il. Noord-Korea draagt zijn grens als een uniform dat met gouden knopen, medailles en insignes mededelingen doet. Hoe groter het temperatuurverschil hoe dikker de jas moet zijn. En net als bij kleding wordt er tegelijk iets getoond en iets verhuld.

Momentum

Het uiterlijk van grenzen geeft het passeren ervan een momentum, een akkoord. Het insceneren van zo'n momentum, op een willekeurige plaats, kan omgekeerd ook suggereren dat je een grens overgaat. Voor de Kunstbaan in Zeewolde bouwde de Zwitserse kunstenaar Roman Signer een eenvoudig ogende poort boven het fietspad, op een verlaten plek tussen de bomen. Wanneer je de poort binnenfietste stak er een enorme wind op: in de poort bevond zich een zeer compacte windtunnel. Je kwam er flink door elkaar geschud weer uit, met het gevoel een andere wereld te zijn binnengefietst. Bij windstilte weer was de tunnel overigens zo afgesteld dat er een moment van plotselinge windloosheid optrad, wat hetzelfde

‘All around us are tiny doors that lead to the rest of the Universe’

effect sorteerde. Grenzen zijn niet alleen afsluitingen tussen het een en het ander, het zijn net zozeer de openingen in die afsluiting die een gecontroleerde doorlaatbaarheid mogelijk maken.

De oude Grieken leefden met het beeld dat de wereld die wij waarne-
men voorzien was van openingen naar de onderwereld. Verscholen
donkere spleten in rotsen en struiken konden de uitgangen zijn van
tunnels die naar de Styx voerden. Dit beeld leeft in allerlei varianten
door, het heeft fictieve varianten maar het blijft ook in de werkelijk-
heid verankerd liggen. ‘All around us are tiny doors that lead to the
rest of the Universe. Predicted by Einstein’s equations, these quan-
tum wormholes offer a faster-than-light short cut to the rest of the
cosmos – at least in principle. Now physicists believe they could
open these doors wide enough to allow someone to travel through.’¹
Wormholes werden ‘uitgevonden’ door sciencefictionschrijvers maar
zijn inmiddels serieus onderwerp van de wetenschappelijke onder-
zoekspraktijk – en uiteraard nog steeds onderwerp en ‘tool’ in
sciencefictionfilms. In ‘The Matrix’ wordt door de analoge telefoon-
lijn gereisd tussen de verschillende bewustzijnsniveaus van de echte
wereld en de Matrix. Maar ook Alice viel ‘down the rabbit hole’ en
belandde in Wonderland.

Konijnenholen

Kunstwerken bieden je – als het goed is – een verschuiving in je
waarneming, een moment waarop je je bewust wordt van de moge-
lijkheid van andere werelden, andere zienswijzen, andere vergezich-
ten, andere manieren van doen. In die zin zijn het net als
konijnenholen openingen naar een andere wereld: door kort en tijde-
lijk te ontregelen zetten ze de waarneming op scherp en laten ze je
anders naar de wereld kijken. In tegenstelling tot landsgrenzen
hebben kunstwerken daarin een enorme vrijheid en hoeven ze niets
of niemand uit te sluiten, hoeven ze niet concreet te worden en
worden ze vrijwel nooit getoetst aan de praktijk van alledag. Toch is
het belangrijk te beseffen dat ze iets met grenzen gemeen hebben:
hun capaciteit om tegengestelde entiteiten of ideeën samen te bren-
gen, om paradoxen een plek te geven en verschillende waarheden
tegelijk te laten bestaan. Stel je voor, dat het denken over en
ontwerpen aan landsgrenzen op die manier wordt ingezet. |

Noten

¹ Choi, Charles, ‘Quantum wormholes could carry people’, in: *New Scientist*,
no. 2344, 25 mei 2002.

Ruimtelijke kwaliteit als procesvariabele

Na een periode waarin kwantiteit – productie draaien – voorop stond in de ruimtelijke ordening, komt ruimtelijke kwaliteit steeds nadrukkelijker op de agenda. Sterker nog, het debat over de verrommeling van Nederland domineert momenteel het vakdiscours. Maar ruimtelijke kwaliteit is méér dan de (politieke) waan van de dag.

Ruimtelijke kwaliteit staat weer sterk op de politieke agenda. In het beleidsprogramma ‘Samen werken, samen leven’¹ noemt het kabinet kwaliteitsteams als middel om andere overheden te steunen de gewenste ruimtelijke kwaliteit te realiseren. Minister Cramer van VROM heeft er zelfs een speciaal programma voor met de opgewekte titel ‘Mooi Nederland’. Ook bij andere partijen is aandacht voor het onderwerp. Zo hebben de ontwikkelaars AM, Bouwfonds MAB en ING Real Estate de publicatie *Handvatten – voor maatschappelijk verantwoord partnership bij*

*integrale gebiedsontwikkeling*² uitgebracht. ‘Wil integrale gebiedsontwikkeling kans van slagen hebben, dan is het nodig dat alle partijen van meet af aan rond de tafel zitten. Alleen dan is het mogelijk belangen te verenigen in een plan van hoge kwaliteit,’ zo schrijven de ontwikkelaars. Friso de Zeeuw (Praktijkhoogleraar Gebiedsontwikkeling, TU Delft) is nog stellig: ‘De veranderingen in de verhouding tussen overheid en markt zijn structureel van aard. Overheidssubsidies in de woningbouw komen niet meer terug en de overheidsinvesteringen in publieke voor-

Agnes Franzen, Vincent Kompier en Anne Luijten
TU Delft, zelfstandig planoloog,
redacteur S&RO
a.j.franzen@tudelft.nl,
Vin@berlin.de, luijten@nirrov.nl

Tabel 1 – Matrix definitie ruimtelijke kwaliteit

	Economisch	Sociaal	Ecologisch	Cultureel
Gebruikswaarde	Allocatie-efficiency	Toegang	Veiligheid, Hinder	Keuzevrijheid
	Bereikbaarheid	Verdeling	Verontreiniging	Verscheidenheid
	Externe effecten	Deelname	Verdroging	Ontmoeting
	Multi-purpose	Keuze	Versnippering	
Belevingswaarde	Imago	Ongelijkheid	Ruimte, Rust	Eigenheid
	Attractiviteit	Verbondenheid	Schoonheid	Schoonheid
		Veiligheid	Gezondheid	Contrast
Toekomstwaarde	Stabiliteit/flexibiliteit	Insluiting	Voorraden	Erfgoed
	Agglomeratie	Cultures of Poverty	Ecosystemen	Integratie
	Cumulatieve attractie			Vernieuwing

Bron – Hooimeijer, P.; Kroon, H. en Luttik, J., *Kwaliteit in meervoud. Conceptualisering en operationalisering van ruimtelijke kwaliteit voor meervoudig ruimtegebruik, Habiforum, Expertisenetwerk Meervoudig Ruimtegebruik, 2000.*

In Heerhugowaard verrijst ¹ het monumentaal woningcomplex ‘Stad van de Zon’, waar ooit alleen weilanden en polders waren te vinden. Veel landschap wordt slachtoffer van de continue uitbreiding van steden en dorpen.
Foto - Bas Beentjes, Hollandse Hoogte

zeningen als infrastructuur en groen bereiken hun “klassieke” niveau niet meer.³ Gebiedsontwikkeling kan hier een antwoord op bieden; planvorming en investeringen worden hierbij immers aan elkaar gekoppeld.

Vanuit het bedrijfsleven is er steeds meer aandacht voor de kwaliteit van de leefomgeving, waaruit mag worden geconcludeerd dat ruimtelijke kwaliteit wordt gezien als een belangrijke en bepalende economische factor. Volgens het vergelijkend stedenonderzoek van Leo van den Berg⁴ zal concurrentie tussen regio's in de komende jaren dan ook verder toenemen. Toegenomen mobiliteitsmogelijkheden, groei van de welvaart en de ontwikkelingen op het gebied van ICT dragen bij aan de keuzevrijheid van veel bewoners en bedrijven. Dit heeft zijn weerslag op de vestigingsplaats. Zachte locatiefactoren zullen meer dan harde factoren (geografische ligging en bereikbaarheid) de aantrekkelijkheid van regio's voor bewoners en bedrijven bepalen. Een aantal van deze zachte factoren (kwaliteit van de leefomgeving – *quality of life* – de diversiteit en kwaliteit van culturele en vrijetijdsvoorzieningen en het imago van een bepaalde locatie) vormt het fundament voor de kenniseconomie.

Omkering

Met de veranderende rol van de overheid en de toenemende maatschappelijke aandacht voor de kwaliteit van de leefomgeving, wordt het uitvoeren van ruimtelijke opgaven steeds complexer. Dit vraagt om een omkering in het denken. Realiseren van ‘ruimtelijke kwaliteit’ wordt meer en meer een conditie voor het genereren van economische waarde. Zo werken de planbureaus op dit moment in opdracht van het kabinet aan een zogenoemde ‘duurzaamheidsmonitor’. Inzet van deze monitor is om de welvaart

breder te meten dan in termen van economische groei alleen. Duurzaamheid en welvaart worden aan de hand van de aspecten economie, milieu, sociaal en menselijk kapitaal in kaart gebracht. Aspecten die deels overlapten met de begrippen uit de Habiforum Matrix (zie afbeelding 1 op pagina 49).

‘Gebiedsontwikkeling is de kunst van het verbinden van functies, disciplines, partijen, belangen en geldstromen, met het oog op de (her)ontwikkeling van een gebied,’ stelt De Zeeuw. ‘Naast aandacht voor stedelijke opgaven moet er de komende jaren ook geïnvesteerd worden in de kwaliteit van de regionale leefomgeving. Op stedelijk niveau is het gebruikelijk de kosten voor gebiedsinrichting door te berekenen via de grondexploitatie. Op regionaal niveau is dit nog nauwelijks aan de orde. En dat moet veranderen, zeker gezien de opgaven die ons te wachten staan (waterhuishouding, natuurontwikkeling, recreatie, en vermenging van landbouwfuncties met recreatieve functies). Tot nu toe stuit het toepassen van ruimtelijke kwaliteit in de planvorming vaak op het kip-en-eiprobleem. Zolang er geen duidelijke definitie is van ruimtelijke kwaliteit in een bepaald plan, is die moeilijk te operationaliseren. Omdat iedere betrokken partij wel streeft naar ruimtelijke kwaliteit, is een concretisering van het begrip ruimtelijke kwaliteit noodzakelijk. Naast antwoord op de vraag: ‘Wat is ruimtelijke kwaliteit?’ is een concretisering van het begrip ruimtelijke kwaliteit gedurende het planproces nodig. Een dynamische definitie van kwaliteit die ook door Van der Toorn c.s.⁵ wordt aangehangen. Waarbij ruimtelijke kwaliteit niet als doel, maar als een resultaat van het planproces wordt gezien. Hoofddoel is dat een plan waarde toevoegt voor diegene die er belang bij hebben. Ruimtelijke kwaliteit wordt op deze wijze niet vooraf vastgelegd, maar komt in

de loop van het planproces tot stand door overleg, discussie en afspraken tussen de belanghebbenden.

Uit het slop

Door de vele actoren die bij een planproces betrokken zijn en het feit dat private ontwikkelaars steeds vroeger in het proces aanschuiven, is ruimtelijke kwaliteit eerder de uitkomst van een gecompliceerd planproces dan een vooraf bepaalde, statische waarde. Met het verschuiven van het opdrachtgeverschap van overheid naar particuliere en private partijen hebben ook maatschappelijke organisaties, marktpartijen en burgers/consumenten een nadrukkelijke stem gekregen bij het formuleren van ruimtelijke kwaliteit. Draagvlak en consensus zijn daarbij cruciaal om tot realisatie te komen. Door het veranderende speelveld van opdrachtgevers is het begrip kwaliteit steeds minder eenduidig en méér projectgebonden geworden. Bovendien blijkt ruimtelijke kwaliteit zelfs een middel te zijn dat partijen in de planvorming bij elkaar kan brengen en vastzittende processen uit het slop kan trekken.

Dit is althans de ervaring van BVR, dat onder meer in de planprocessen rondom de Bloemendalerpolder en het Venster Woerden-Bodegraven met succes de inhoud en het ambitieniveau als focuspunt inzetten. In het vastgelopen proces rondom de Bloemendalerpolder richtte BVR een ontwerpatelier in, waarin een keur van belanghebbenden – van bewoners tot de minister – kon binnenlopen en meepraten over het ontwerp. Daarbij stonden in plaats van de tegenstellingen die partijen in een status quo gevangen hielden, de kwaliteiten van het gebied voorop. Door met elkaar die kwaliteiten te benoemen, en als waardevol te bestempelen, is een inhoudelijk plan waar alle partijen mee verder wilden

Door het veranderende speelveld van opdrachtgevers is het begrip kwaliteit steeds minder eenduidig en méér projectgebonden geworden

ontstaan. Ook voor het project Venster Woerden-Bodegraven is in werkateliers, los van de bestuurlijke kaders, gekeken naar de inhoud. Naar kansen en kwaliteiten van het gebied die iedere betrokkene, van overheid tot marktpartij en natuurorganisatie, kan onderschrijven.⁶

‘Door samen te schetsen aan de kwaliteiten van een gebied ontstaat “een overzicht van mogelijkheden en onmogelijkheden” en worden keuzes helder,’ zegt Hilde Blank. Door de combinatie van benoemde kwaliteiten, van rood tot groen, is een breder beeld mogelijk. Zo is een doorbraak in het denken ontstaan en kan een gezamenlijk gedragen plan integraal ontwikkeld worden – met de kwaliteiten van het gebied als uitgangspunt. De ontwerper (en zijn communicatieve vaardigheden) speelt een centrale rol in dit proces. Blank: ‘Opdrachtgevers moeten bereid zijn de kwaliteiten van het gebied centraal te stellen en elkaars belangen te respecteren. Draai de planvorming om en benut al aan de voorkant elkaars kennis en expertise. Benoem wat je met elkaar wilt bereiken en maak vervolgens afspraken over wie waarvoor verantwoordelijk is.’

Interdisciplinair

Voor projectontwikkelaar ING Real Estate is kwaliteit een wisselwerking tussen de vijf P's van programma, promotie, pecunia's (geld), projectorganisatie (partners) en planning, stelt Renée Hoogendoorn. Onder het motto ‘wie betaalt, bepaalt’ is voor ING vooral de mening die de klant, de eindgebruiker, over kwaliteit heeft van belang. Authenticiteit en identiteit blijken daarbij steeds belangrijker te worden. ‘Als je daar als ontwikkelaar op inspeelt kan niet alleen een financiële meerwaarde worden gecreëerd, maar neemt ook de belevingswaarde in positieve zin toe.’

Mariet Schoenmakers van AM ziet kwaliteit vooral als de ambitie om binnen een gegeven context het best mogelijke resultaat te bereiken. Ook voor haar speelt de ontwerper of het ontwerp een cruciale rol. Hoe kwaliteit er uiteindelijk uit komt te zien is het resultaat van een debat tussen professionals. Daarmee is het een interdisciplinair begrip: er is geen bepaalde groep, professie of partij die dicteert wat kwaliteit precies is. Voor Schoenmakers is kwaliteit dan ook vooral ‘een drager van collectiviteit’, waarbij het planconcept als voertuig van het debat fungeert. Kwaliteit is daardoor wel degelijk zichtbaar en toetsbaar te maken, door het landschap en/of de architectuur in te zetten als verbeelding van de gezamenlijke ambitie. Ook zij ziet een verhoogde vraag naar (regionale) identiteit en pleit voor het inzetten van lokale kennis in het planproces.

Nu verrommeling en eenvormigheid de boventoon voeren kan ruimtelijke kwaliteit juist onderscheidend werken. Dat is de ervaring van de publiek-private ontwikkelaar SADC, die zich toelegt op het ontwikkelen van bedrijventerreinen in de regio Schiphol. Clustering, aandacht voor *landscaping*, architectuur en selectiviteit spelen daarbij een belangrijke rol. SADC bewaakt de kwaliteit van haar bedrijventerreinen door desnoods bedrijven af te wijzen. ‘Die selectiviteit betaalt zichzelf weer uit,’ meent directeur Ruud Bergh.

Ambitie

Ruimtelijke kwaliteit als onderscheidende factor en als procesvariabele lijkt in het huidige krachtenveld van opdrachtgever-schap dus steeds meer in opkomst te zijn. Daarbij hoort ook dat ruimtelijke kwaliteit niet langer wordt vastgelegd in pagina's dikke visies, in blauwdrukken en eindbeelden maar in strategische visies waarbij het

gewenste ruimtelijke ontwikkelingsbeeld gekoppeld is aan een investeringsstrategie en bijbehorende middelen. Investeringsbeslissingen vragen om bepaalde zekerheden, zowel op rijks- als op lokaal niveau. Op het gebied van de ruimtelijke ordening zou het rijk een voorbeeld kunnen nemen aan het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport (MIRT), waarbij keuzes op het gebied van infrastructuur direct gekoppeld worden aan financiële middelen.⁷ Lokaal zullen stedenbouwkundige en beeldkwaliteitplannen zodanig (objectief) moeten worden opgesteld dat de architecten die de plannen in een latere fase invullen, er zowel inhoudelijk als financieel mee uit de voeten kunnen. Juist als kwaliteit een breed gedragen ambitie is, zullen ruimtelijke kwaliteit en bijbehorende budgetten als keiharde voorwaarden moeten worden benoemd en vastgelegd. |

Noten

- ¹ *Samen werken, samen leven, Beleidsprogramma 2007-2011 van het Kabinet Balkenende IV, 14 juni 2007.*
- ² *Handvatten – voor maatschappelijk verantwoord partnership bij integrale gebiedsontwikkeling, AM, Bouwfonds MAB en ING Real Estate, 2006.*
- ³ *Zeeuw. F. de, De engel uit het marmer, reflecties op gebiedsontwikkeling, TU Delft 2007.*
- ⁴ *Van den Berg, L.; Van der Meer, J en Otgaar, H.J. ; De Aantrekkelijke Stad, Katalysator voor Economische Ontwikkeling en Sociale Revitalisering, een internationaal vergelijkend onderzoek, Erasmus Universiteit Rotterdam (EURICUR) november 1999.*
- ⁵ *Van der Toorn Vrijthoff, W. en Talstra, M., ‘Ruimtelijke kwaliteit’, in: Integrale gebiedsontwikkeling, het stationsgebied 's Hertogenbosch, Bruil et.al., SUN 2003.*
- ⁶ *De praktijkvoorbeelden uit dit artikel zijn afkomstig van lezingen gehouden in Week van de Gebiedsontwikkeling TU Delft, 20 tot en met 27 april 2007.*
- ⁷ *Investeren in ruimtelijke kwaliteit, Neprom in samenwerking met de Vernieuwde Stad, Voorburg oktober 2007.*

Zorgterreinen hebben potentie

Sam Schoonus
AAG
s.schoonus@aag.nl

Intramurale organisaties in de gehandicaptenzorg zijn van oudsher vaak gevestigd op mooie, ruime terreinen die veelal buiten de bebouwde kom liggen. In de loop van de tijd zijn de locaties echter steeds dichterbij de woonwijken van stad of dorp komen te liggen. Dat biedt kansen voor nieuwe ontwikkeling. Maar er kleven ook risico's aan.

De verschuiving van locaties voor gehandicaptenzorg naar het stedelijk gebied kan leiden tot nieuwe ontwikkelingen. Zorgorganisaties kunnen nu immers kiezen voor omgekeerde integratie of juist voor het afstoten van (een deel van) de lommerrijke terreinen buiten de bebouwde kom. Dat kan een winstgevende actie zijn, zeker nu grond een schaars goed is. Maar er liggen ook risico's op de loer. Door de aanstaande integrale prestatiebekostiging kunnen zorginstellingen worden geconfronteerd met problemen. Bijvoorbeeld bij vastgoed met een hoge boekwaarde in combinatie met een slechte functionaliteit. Investeringskosten worden dan (noodgedwongen) uitgesteld, omdat de lasten te hoog worden en niet uit de aanstaande vergoedingen betaald kunnen worden. Daardoor blijft het probleem bestaan en wordt eigenlijk alleen maar groter. Functionaliteit verslechtert namelijk altijd sneller dan de boekwaarde vermindert.

Daarom zijn veel zorginstellingen op zoek naar oplossingen om waarde te creëren. In veel gevallen ligt die waarde letterlijk onder de voeten: de grondposities. Grondposities (vaak gaat het om meerdere hectaren) staan voor zeer geringe prijzen op de balans. Door op een slimme manier het terrein te herontwikkelen voor bijvoorbeeld reguliere woningbouw, wordt financiële ruimte gecreëerd. Ruimte die in sommige gevallen hard nodig is om de toekomstige huisvestingswensen te financieren en bestaande huisvestingsproblemen op te lossen.

Maatschappelijke behoefte

Aan de vraag naar woningen ligt het niet. De spanning op de woningmarkt houdt de komende jaren aan: de slagingskansen voor de consument blijven vrijwel op het huidige niveau en de kwalitatieve mismatch tussen vraag en aanbod wordt niet kleiner.¹ Uit diverse landelijke onderzoeken blijkt bovendien dat er een toenemende vraag is naar landelijk wonen.² Dit is een combinatie van groenwonen, buitenwonen en dorpswonen. Een profiel waar de meeste zorgterreinen in ons land moeiteloos inpassen. Herontwikkeling van zorgterreinen kan dan ook voorzien in een maatschappelijke behoefte, en worden ingezet om woningbouw te realiseren. Hierbij kan sprake zijn van omgekeerde integratie waarbij de 'normale burger' tussen gehandicapten in komt wonen. Maar dat hoeft niet per se. Er zijn ook scenario's denkbaar waar deze integratie niet hoeft plaats te vinden, maar waar toch samen gewoond kan worden op één zorgterrein.

Optimale grondwaarde

Als ervoor gekozen wordt de grondposities in te zetten, is het belangrijk de waarde ervan te optimaliseren. Maar wat is dat eigenlijk, een optimale grondwaarde? Dit kan worden gezien vanuit verschillende invalshoeken: een economische, fysieke, emotionele, maatschappelijke of zelfs politieke waarde. Vaak blijft de economische invalshoek onderbelicht.

Het streven is zoveel mogelijk geld te verdienen, om het op andere plaatsen weer te investeren. Bijvoorbeeld door zoveel mogelijk appartementen te bouwen in een zo hoog mogelijk prijssegment, of door grote kavels uit te geven voor vrijstaande woningen. Uiteindelijk zijn de regionale (of zelfs lokale) omstandigheden bepalend voor de manier waarop waarde gecreëerd wordt. Maar altijd geldt dat het bouwprogramma dé waardebepalende factor is. Uiteraard vormt het vigerende bestemmingsplan en de mogelijkheid om hiervan af te wijken een randvoorwaarde. Een in de praktijk veelgehoorde misvatting is dat appartementen en hoogbouw garant staan voor het hoogste rendement. Timing is een andere waardebepalende factor. Wie in 1997 had geweten dat de huizenprijzen medio 2000 zo sterk zouden stijgen, had waarschijnlijk gewacht met de ontwikkeling en verkoop.³ Het moment waarop de zorgterreinen herontwikkeld worden, is dus van grote invloed op de uiteindelijke waardecreatie. Door een gefaseerde herontwikkeling kan het risico gespreid worden.

¹ In Gorinchem werkt een steigerbouwer van Ouweland Bouw aan het nieuwe woonzorgcomplex Bannehof. Het in opdracht van de Rivas Zorggroep gebouwde complex gaat ruimte bieden aan 62 zorg- en 48 senioren huurappartementen. Het door Kokon Architectuur en Stedenbouw Rotterdam ontworpen gebouw is onderdeel van een groots nieuwbouwproject waarbij tevens zorgcomplex Gildenhof met negen huurappartementen wordt uitgebreid, en later Huize Haarwijk gebouwd gaat worden.

Foto - Ton Borsboom, ANP Photo

Scenario's

Het doorlopen van meerdere scenario's, in een iteratief proces waarin gerekend en getekend wordt, is van belang. Tijdens dit proces is het uitermate belangrijk een oordeel te vormen over het risico van de verschillende scenario's. Als zorginstelling wil je namelijk een zo hoog mogelijk rendement tegen een zo laag mogelijk risico. Of een zelfde rendement bij een lager risico. Ook hierbij is het scenariodenken van belang. Door te rekenen aan worst-, real- en bestcase scenario's worden (ongewenste) effecten zichtbaar. In de praktijk worden scenario's met verschillende niveaus van bouwkosten, woningprijzen en grondopbrengsten doorgerekend. Hierdoor wordt de volatiliteit van de uitkomsten in beeld gebracht en kunnen gefundeerde keuzes worden gemaakt.

Sommige organisaties hebben met hun grondposities op zorgterreinen een joker in handen. Verschillende zorginstellingen hebben deze joker al uitgespeeld. In eigen beheer of er wordt samenwerking gezocht met partijen zoals projectontwikkelaars en woningcorporaties. Zo zijn er zorginstellingen die zelf de touwtjes in handen nemen en samen met adviseurs een eigen plan ontwikkelen en uitvoeren. In Assen bijvoorbeeld is zorgaanbieder Vanboeijen samen met de grond-/vastgoedeigenaar Zorgcoöperatie Nederland (voorheen Open Ankh) en de Gemeente Assen bezig het Hendrik van Boeijen-terrein van circa negenenvijftig hectare te herontwikkelen. Op het oude zorgterrein komen woningen voor ongeveer

tweehonderd Assenaren met een handicap en zeshonderd tot zevenhonderd woningen voor andere Assenaren.⁴

In de duinen van Noordwijk wordt het ruim vierenvijftig hectare grote zorgcomplex Willem van den Bergh herontwikkeld. Er komen driehonderdvijftig vrije sectorwoningen die door Heijmans ontwikkeld worden. Daarnaast ontwikkelt zorgorganisatie 's Heeren Loo zelfstandig, maar mogelijk in partnerschap met een woningcorporatie, honderdvijftig sociale koop- en huurwoningen. Heijmans verzorgt de ontwikkeling voor eigen risico en rekening. Een bijzonder element is dat als de marktomstandigheden beter worden of als de fiscale positie gunstiger wordt, 's Heeren Loo deelt in mogelijke meeropbrengsten.⁵

Zorginstelling Altrecht, een instelling voor geestelijke gezondheidszorg, heeft de keuze overwogen om een gedeelte van haar zorgterrein Willem Arntsz Hoeve te verkopen. Altrecht koos er echter voor om in samen-

werking met woningcorporatie De Seyster Veste honderdelf woningen te ontwikkelen op het terrein. Bijzonder is de keuze om het gebied in erfpacht uit te geven. Hierdoor blijft Altrecht zelf eigenaar en bepaalt zelf wat er op het terrein gebeurt. De opbrengsten uit de erfpacht kunnen in de monumenten en historische structuur van de Willem Arntsz Hoeve geïnvesteerd worden. Zonder daar geld uit de zorg voor aan te hoeven wenden.⁶

Meer waard

Bij de herontwikkeling van zorgterreinen is er altijd veel aandacht voor de fysieke kant van grondwaarde. Ingehuurde architecten, stedenbouwkundigen en andere adviseurs hebben veel oog voor hoogwaardige architectuur met prachtig groen en blauw. Op emotioneel gebied (beleving, veiligheidsgevoel) zijn de plannen goed doordacht. Zoals uit voorgaande voorbeelden blijkt is er ook creativiteit en variëteit in eigendom en in financieringsconstructies. Tijdens de planontwikkeling wordt er helaas te weinig gere-

kend. Het scenariodenken beperkt zich vaak tot één of zelfs geen varianten. De economische grondwaarde wordt onvoldoende onderzocht en vrijwel nooit geoptimaliseerd. Dat is jammer, want in economische zin had de joker van veel zorginstellingen meer waard kunnen zijn. |

Noten

- ¹ Poulus, C., e.a., *Woningmarktverkenningen*, Ministerie van VROM, 2007.
- ² Van Dam, F, e.a., *Landelijk Wonen*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 2003.
- ³ Nederlandse Vereniging voor Makelaars o.g. en vastgoeddeskundigen NVM, *Overzicht transactieprijzen woningen bestaande bouw in duizenden euro's*, 1985-2006.
- ⁴ Inbo Stedenbouwkundigen & Landschapsarchitecten Woudenberg, *Park Diepstroeten, Structuurvisie Herinrichting Hendrik van Boeijen Assen*, juli 2005.
- ⁵ Van der Kleijn, W., 'Heijmans Vastgoed kon zich het beste inleven in omgekeerde integratie', in: *Vastgoed Journaal*, januari 2008.
- ⁶ Belvedere, *Project Historische Middenas Willem Arntsz Hoeve*, december 2007.

2 In Gorinchem werkt een betonvlechter van Ouwehand Bouw aan het nieuwe woonzorgcomplex Bannehof. Het in opdracht van de Rivas Zorggroep gebouwde complex gaat ruimte bieden aan 62 zorg- en 48 senioren huurappartementen. Het door Kokon Architectuur en Stedenbouw Rotterdam ontworpen gebouw is onderdeel van een groots nieuwbouwproject waarbij tevens zorgcomplex Gildenhof met negen huurappartementen wordt uitgebreid, en later Huize Haarwijk gebouwd gaat worden.

Foto - Ton Borsboom, ANP Photo

Concurrentie motor voor stedelijke vernieuwing

De Rotterdamse KennisAs

Rotterdam is de derde studentenstad in Nederland en heeft wat Amsterdam en Utrecht niet hebben: uitbreidingslocaties in de binnenstad. Gerichte gebiedsontwikkeling kan Rotterdam omvormen tot kennisstad, waar young potentials zich thuis voelen. Alle onderwijs- en kennisinstituten liggen in of nabij de binnenstad. Deze ruimtelijke concentratie kan benut worden in de concurrentie tussen grote steden om de jonge kansrijke inwoner.

Er is onmiskenbaar concurrentie tussen steden in het verwerven van bedrijven, studenten en jonge bewoners. Die concurrentie is met name gevoed door het Grotestedenbeleid, waarin de noodzaak wordt aangegeven hierop in te spelen. Steden zouden zich op die manier kunnen onderscheiden van elkaar. In de publicatie *De verbeelding van de stad*¹ geven Darmans, Van Houtum en Langendijk aan dat gemeentebesturen en professionele beleidsmakers verwachten dat een sterkere concurrentiepositie ten opzichte van andere

steden verkregen kan worden door economische groei. Zij denken daarbij vooral aan de dienstensector.

De Amerikaanse econoom Richard Florida betoogt in zijn boek *The Rise of the Creative Class*², dat een creatieve klasse de aanjager kan zijn van allerlei economische, sociale en culturele ontwikkelingen in de stad. Hij duidt vooral op kunstenaars en vormgevers. Dit denkbeeld heeft zich de laatste jaren wijd verspreidt. Bij creatievelingen gaat het niet alleen om kunstenaars, maar evenzeer om inwoners die met frisse en nieuwe ideeën vorm willen geven aan de stedelijke ontwikkeling en om besturen die openstaan voor gedurfde ideeën. Christien Klaufus³ voegt daar de zelfbouwers (particulier opdrachtgeverschap) aan toe als 'mensen die bezig zijn vorm te geven aan hun eigen leven'. Mark Harbers, wethouder Economie, Haven en Milieu van Rotterdam, spreekt vervolgens al over een breed begrip waarover je kunt discussiëren wie er precies onder vallen. Hij praat in ieder geval over 'ongeveer tienduizend Rotterdamers die een beroep hebben waarvoor je eigen inzicht en kennis nodig hebt om tot iets nieuws te komen.'⁴ Op onze beurt voegen wij de student en de netafgestudeerde toe aan het begrip creatieveling. Dit zijn bij uitstek jonge mensen met kansen. De toekomst van de stad, vooral de binnenstad, verbinden wij aan de aanwezigheid van jonge mensen die innovatief denken en daar

Paul de Vries en Jean Baptiste Benraad
Onderzoeksinstituut OTB,
TU Delft en
directeur-bestuurder Stadswonen
p.devries@tudelft.nl,
jbb@stadswonen.nl

mee bijdragen aan de kennisbedrijven. Deze mensen vergelijken binnensteden en kiezen waar ze gaan wonen, werken of studeren.

Student City

Rotterdam is de derde onderwijsstad van Nederland. Op een bevolking van bijna zeshonderdduizend inwoners telt Rotterdam 56.500 HBO-studenten en tweeëntwintigduizend WO-studenten.⁵ Potentieel is er voldoende 'kennis' in de stad aanwezig. Toch heeft Rotterdam geen studentenstadreputatie, zoals Amsterdam en Utrecht. Om te concurreren met andere steden moet Rotterdam dus een aantrekkelijke stad zijn waar studenten graag willen wonen, werken, recreëren en leren. In 2004 is door de Economic Development Board Rotterdam (EDBR) de Taskforce Student City in het leven geroepen. Deze Taskforce heeft als doelstelling het imago van Rotterdam als studentenstad te verbeteren, nieuwe studenten aan te trekken en te behouden, en meer studenten in de stad te laten wonen.

Student City is in de loop der jaren geëvolueerd tot een speerpunt van gemeentelijk beleid. In de Rotterdamse Economische Visie 2020 wordt het belang van hoger opgeleiden aangehaald en als voorwaarde genoemd voor het aantrekken van bedrijven, koopkracht, cultureel aanbod, winkels, horeca en andere voorzieningen. De stad profiteert op die manier van de aanwezigheid van hoger opgeleiden. Hoewel Rotterdam geen kwantitatief tekort heeft aan studentenhuysvesting is er wel een kwalitatief tekort aan studentenmilieus en aan woningen voor netafgestudeerden op de juiste locatie. Rotterdam streeft nadrukkelijk naar een concentratie van de studentenactiviteiten, waarbij het trouwens ook gaat om vestigingen van kennisinstituten. In de uitwerking hiervan wordt de KennisAs als ruimtelijke verbinding genomen waardoor Rotterdam als studenten- en jongerenstad zichtbaar wordt en de kenniseconomie voelbaar. Hiervoor zijn ook vijf Stadsmagneten onderscheiden, ieder met een eigen dynamiek. Plekken in de stad die aantrekken en vasthouden, en plekken waar het stedelijk leven het leven van creatievelingen raakt. Daar liggen kansen voor ontwikkeling. De stedelijke vernieuwingsopgave op de KennisAs richt zich op het versterken van vijf locaties: de campus van de

Erasmus Universiteit, het Oostplein als ontmoetingsplek, de Westblaak als business incubator, de stadscampus Hoboken waar cultuur een kennis elkaar beïnvloeden en Coolhaveneiland met haar creatieve industrie. Voor ieder gebied zijn visies beschreven, steeds voorzien van argumenten waarom herontwikkeling ten goede komt aan de kenniseconomie van Rotterdam.

Met deze versnelde gebiedsgerichte aanpak wil Rotterdam de economie en de leefbaarheid in de stad binnen enkele jaren versterken. In de Stadsvisie 2030 van de gemeente Rotterdam is integraal werken het uitgangspunt – met alle betrokken partijen wordt aan de gebieden gewerkt. Met de ontwikkeling van de KennisAs wordt tegemoet gekomen aan de wensen van studenten, jonge Rotterdamers en creatieve bedrijven. Daarmee wordt de nadruk gelegd op investering in mensen; een rol die past bij de moderne corporatie en gemeente. De traditionele nadruk ligt op investeringen in stenen. Investeren in mensen komt onder meer naar voren in het VROM-raad rapport 'Stad en stijging'.⁶ Hierin wordt gepleit om ambities – wooncarrières – van bewoners als vertrekpunt van het beleid van gemeenten en corporaties te nemen.

Gebiedsontwikkeling

Met de verzelfstandiging van woningcorporaties midden jaren negentig zijn gemeenten en corporaties gezamenlijk verantwoordelijk voor stedelijke vernieuwing. Deze gezamenlijke verantwoordelijkheid komt tot uiting in een stedelijk vernieuwingsnetwerk waarin actoren onderhandelen met elkaar over de gewenste koers van actie. De ontwikkelingsopgave op de KennisAs kan alleen succesvol worden uitgevoerd in zo'n samenwerkingsverband – bijvoorbeeld tussen de gemeente Rotterdam, marktpartijen, culturele organisaties en kennisinstituten. Daarbij komt dat stedelijke vernieuwing erg complex is. Het gaat om de toekomst van wijken en de toekomst van steden, om het thuis van bewoners en om de portefeuille van corporaties en andere vastgoedeigenaren. Investeren in stedelijke vernieuwing zijn kostbare investeringen voor de lange termijn, maar het zijn ook opgaven waarbij geen sprake kan zijn van afstel, zoals bij andere complexe besluitvorming wellicht

het geval kan zijn. Volgens Marietta Haffner en Marja Elsinga zitten actoren opgesloten in het netwerk, ze kunnen vertragen of uitstellen, maar de opgave blijft en vroeg of laat moet er iets gebeuren.⁷

Veelal wordt bij stedelijke ontwikkeling wel onderzoek verricht of een visie opgesteld voor de fysieke en sociale pijler, maar ontbreekt de economische pijler. Terwijl die eveneens inhoud geeft aan het stedelijk vernieuwingsbeleid. Dit komt waarschijnlijk omdat de economische pijler geen duidelijke probleemeigenaar kent.⁸ Voor de ontwikkeling van de KennisAs worden de corporaties en andere vastgoedeigenaren aangesproken op sloop en nieuwbouw. De sociale pijler wordt onder meer ingevuld door onderwijsinstellingen. In tegenstelling tot wat André Ouwehand en Mariska Meijeren signaleren, treedt de gemeente bij de ontwikkeling van de KennisAs wel op als partij die voor de economische pijler een coördinerende taak op zich neemt. Dit zien we niet alleen terug in het programma van Student City (opgesteld vanuit een economische invalshoek), maar ook in de afgesproken investeringen tot eind 2008. Er wordt ruim zestig miljoen geïnvesteerd in de creatieve industrie. Waarvan vijftientwintig miljoen door de gemeente wordt ingebracht en veertig miljoen door andere Rotterdamse partijen, zoals onderwijsinstellingen, corporaties en het bedrijfsleven.⁹

Reputatie

De grote steden zullen elkaar steeds meer gaan beconcurreren met een aantrekkelijke woon-, werk-, en leefomgeving voor studenten, jonge mensen en creatievelingen. Deze groepen zijn immers de motor voor de stedelijke economie, die meer en meer draait op kennisgerelateerde werkzaamheden. De KennisAs van Rotterdam is een ruimtelijke verbinding van kennisinstituten, woonaanbod voor studenten en jonge mensen, en werklocaties voor de creatieve industrie. Door deze verbinding te leggen zal de kennisindustrie van Rotterdam een impuls kunnen krijgen. Dat een initiatief als de KennisAs afkomt van een corporatie sluit aan bij de rol die moderne corporaties op zich moeten nemen: actief bezig zijn met de reputatie van de stad. |

3 Het gebouw van de Erasmus Universiteit Rotterdam, afdeling Hoboken, gezien vanaf het Dijkzigt ziekenhuis
Foto – Otto Snoek, Hollandse Hoogte

Noten

- 1 Darmans, S.; Houtum, H. van; Langendijk, A., *De verbeelding van de stad*, DGW/Nethur, 2003.
- 2 Florida, R., *The Rise of the Creative Class*, Basic Books, New York, 2003.
- 3 Klaufus, C., 'Buurt vol opdrachtgevers, buurt vol verrassingen', in: *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, jaargang 13, nummer 8, 2007, pp. 30-36.
- 4 Harbes, M., 'Hefboom voor groei en vernieuwing in andere sectoren', in: *Rotterdam*, jaargang 6, nummer 2, 2007, pp. 10-13.
- 5 Poulus, C., Berg, R. van de en Lukey, R., *Student City*, ABF Research, Delft, 2007.
- 6 VROM-raad, *Stad en stijging: sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*, Advies 054, Den Haag, 2006.
- 7 Haffner, M. en Elsinga, M., *Theorie en praktijk van een stedelijk vernieuwingsnetwerk*, Habiforum, Gouda, 2007.
- 8 Ouwehand, A. en Meijeren M., *Economische initiatieven in stadswijken*, Habiforum, Gouda, 2006.
- 9 Benningshof, Y., 'Rotterdam zet in op 'creatieven'', in: *Nieuw Rotterdams Tij*, nummer 8, 2007.
- 10 *Thuis in Wonen, Ondernemingsplan Stadswonen tot en met 2008*, Stadswonen, Rotterdam

boeken etc.

Niroy-leden hebben vrije toegang tot de collecties van de VROM-Niroy-bibliotheek. De publicaties waarbij een signatuurnummer is vermeld, zijn beschikbaar in de bibliotheek. Wie wil lenen of reserveren kan zich wenden tot mw. P. Bingen, (070) 339 37 50 of 339 32 83. U wordt verzocht bij uw aanvraag het signatuurnummer te vermelden.

Europe's City Regions Competitiveness: Growth Regulation and Peri-Urban Land Management

Nathalie Bertrand & Volker Kreibich (red.),
Van Gorcum, Assen, 2007
Isbn 978 90 232 4183 6 (paperback) –
187 pp. – € 27,50

Zoals de titel aangeeft, gaat dit boek over het beheer van stedelijke regio's en met name peri-urbane (rand)gebieden. Waar de focus daarbij precies ligt, is echter moeilijk vast te stellen. Volgens de eerste pagina van het boek ligt de nadruk op de 'regelgeving met betrekking tot verandering binnen de plattelandsgebieden rond steden' en op onderzoek naar een 'mogelijke toekomstige oriëntatie voor het Europese ruimtelijke beleid'. Hoofdstuk 1 geeft aan dat de nadruk ligt op 'hoe ver de regelgeving ten opzichte van verandering binnen stedelijke Europese gebieden bijdraagt aan ... [de] Europese doelstellingen [ter bevordering van concurrentie]'. Het beheer van stadsgebieden en de invloed daarvan op concurrentie wordt in het boek van cruciaal belang geacht. Beloofd wordt een 'diepgaande empirische analyse van de successen en problemen bij het bereiken van de doelstellingen aangaande de regelgeving rond het Europees Ruimtelijk Ontwikkelingsperspectief (EROP) in het buitenstedelijke achterland'. Elders belooft het boek een 'onderzoek naar hoe het beheer van stadsgebieden middels de gevestigde regelgeving de interactie tussen stad en platteland versterkt (of verzwakt), alsmede een nadere beschouwing van de mogelijke toekomstige oriëntatie voor het Europese ruimtelijk ontwikkelingsbeleid' en tevens een verkenning van eventuele

'problemen rond de beleidsimplementatie in bepaalde nationale en bredere verbanden'. In de praktijk ligt de focus op een combinatie van vrijwel al deze zaken, elk in meer of mindere mate. Maar het blijft lastig het centrale thema van het boek vast te pinnen, zelfs na het lezen van alle tien de hoofdstukken.

De publicatie is een compilatie van bijdragen aan een seminar dat is gehouden aan het eind van een Europees onderzoeksproject (NEWRUR – urban pressure on rural areas) en bestaat uit twee hoofddelen. In grote lijnen is het eerste deel (hoofdstuk 2 tot en met 5) algemener, theoretischer en conceptueller van aard, met vier hoofdstukken van buiten het NEWRUR-project. De nadruk in deze hoofdstukken ligt voornamelijk op selecte Europese beleidsproblemen en -thema's: territoriale cohesie in hoofdstuk 2 (Andreas Faludi), de evolutie en toekomst van ruimtelijke ordening in hoofdstuk 3 (Mark Tewdwr-Jones), stad-land relaties in hoofdstuk 4 (Vincent Piveteau) en regionale identiteit en organisatiecapaciteit in hoofdstuk 5 (Wolfgang Knapp). Hoewel concurrentie in peri-urbane gebieden – gezien de titel – het hoofdthema van het boek lijkt te zijn, valt er in de hoofdstukken uit dit eerste deel nauwelijks een duidelijke koppeling met dit thema te ontdekken. In het tweede deel (hoofdstuk 6 tot en met 10) zijn de bijdragen meer empirisch van aard, met onder meer materiaal uit onderzoek in het kader van het NEWRUR-project. In vier van deze hoofdstukken worden reacties op het beleid ten aanzien van diverse peri-urbane kwesties nader bekeken door leden van het projectteam. In hoofdstuk 6 (Steven Henderson)

komt het beheer van stedelijke groei in Britse stadsgebieden aan de orde, met nadruk op de stedelijke gebieden van Cambridge en Norwich. In hoofdstuk 7 (Nathalie Bertrand en Maité Palos) ligt de nadruk op Frankrijk en het stadsgebied van Annecy. Hoofdstuk 8 (Francisco Entrena Durán) bevat een nadere beschouwing van de situatie in Spanje, met nadruk op delen van Andalusië. Hoofdstuk 9 (Claudia Kraemer) bevat een casestudie van Duitsland, met nadruk op het stadsgebied van München. De vijfde bijdrage in het tweede deel van het boek (hoofdstuk 10 door Volker Kreibich) is het laatste hoofdstuk. Daarin worden de voorgaande hoofdstukken gerecapituleerd en wordt een aantal beleidslessen geformuleerd.

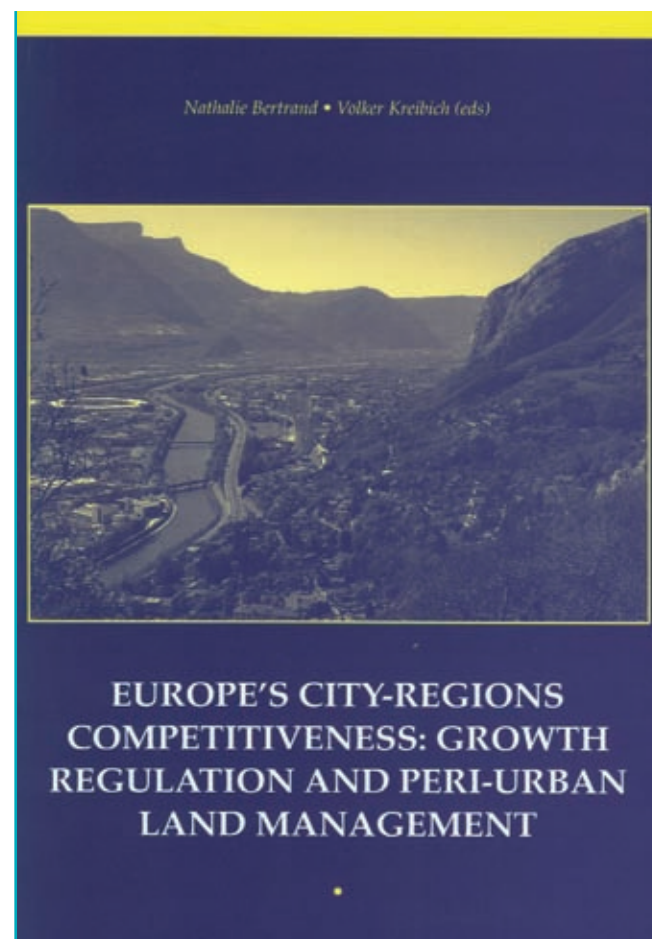
Een publicatie over dit onderwerp is zeer welkom. Zoals Nathalie Bertrand terecht in de inleiding opmerkt, is er een schrijnend gebrek aan onderzoek naar de regelgeving van buitenstedelijke forensengordels van grote steden, waar de grootste wijzigingen in de bevolking, economische groei en dynamische sociale veranderingen plaatsvinden. Meer duurzame ontwikkelingspatronen, zo betoogt zij, zijn sterk afhankelijk van een succesvol beheer van de veranderingen in deze gebieden. Ondanks deze overtuigende verantwoording wordt de onderzoekskloof door dit boek om een aantal redenen echter niet gedicht. Ten eerste is er erg weinig duidelijkheid omtrent de belangrijkste kwesties in peri-urbane gebieden, noch in algemene zin noch in de zin van specifieke casestudies. Stad-land kwesties komen weliswaar herhaaldelijk ter sprake, maar er is weinig moeite gedaan om deze systematisch

te identificeren en het belang ervan te verduidelijken. Ten tweede wordt bevordering van de concurrentie in hoofdstuk 1 als een voornamelijk kwestie opgevoerd, maar wordt er in de volgende hoofdstukken slechts sporadisch naar verwezen. Geen van de hoofdstukken met casestudies biedt nadere informatie over de gevolgen van beheerstrategieën van stedelijke groei voor regionale concurrentie. In deze hoofdstukken worden voornamelijk de organisatorische, procedurele en soms politieke aspecten van regulering van stedelijke groei besproken. Vreemd genoeg krijgt de lezer pas in het laatste hoofdstuk een kort overzicht van het concept regionale concurrentie (in drie alinea's). En ten derde is er geen sprake van dat in dit boek een mogelijke toekomstige oriëntatie voor het Europese ruimtelijke beleid (en dan met name in relatie tot het EROP) wordt blootgelegd. In geen enkel hoofdstuk wordt hier veel aandacht aan besteed. Mede daarom staan er in het laatste hoofdstuk slechts enkele alinea's (onder de kop 'lessen voor de toekomst') die grofweg kunnen worden geïnterpreteerd als mogelijke toekomstige oriëntatie voor het Europese ruimtelijke beleid. Daarbij dient dan nog te worden vermeld dat het merendeel van deze lessen beter toepasbaar is op regionaal of nationaal niveau.

Samenvattend worden de hoge verwachtingen die dit boek wekt niet waargemaakt. Niet zonder teleurstelling moet worden vastgesteld dat lang niet alle doelen die de samenstellers zich hebben gesteld ook worden gehaald. Desalniettemin is het interessante lektuur en worden er enkele belangrijke punten aan de orde gesteld. Zo wordt in

hoofdstuk 6 gewezen op het spanningsveld dat ontstaat als de voordelen van economische groei tot over de stadsgrenzen reiken en men tegelijkertijd een te grote leegloop in de richting van het platteland, met deconcentratie en overmatig forensenverkeer als gevolg, wil voorkomen. In hoofdstuk 8 wordt gewezen op een zelfde spanningsveld als stad-land relaties worden bevorderd, terwijl de fysieke uitbreiding van stadsgebieden in de hand gehouden moet worden. Na lezing van het boek kan ik me dan ook niet aan de indruk onttrekken dat er met een duidelijkere en bescheiden opzet meer uit gehaald had kunnen worden.

Dominic Stead
Onderzoeksinstituut OTB, TU Delft
d.stead@tudelft.nl

Op de grond; Observaties vanuit Harvard

Tracy Metz, *Architectura en Natura Press*,
Amsterdam, 2007

Isbn 978 90 7686 356 6 – 104 pp. – € 15,00

De stad Cambridge, in Massachusetts USA, lijkt niet op wat de meeste mensen zich voorstellen bij een Amerikaanse stad. Het is eerder pittoresk, met zijn romantische houten huizen met veranda's en torentjes, overwelldigende bomen in elke straat, café-tjes op de hoek en fietsers op straat. Cambridge is een studentenstad, dat verklaart het een en ander. Het epicentrum van dit on-Amerikaanse gebied is de Harvard University, de meest prestigieuze en rijkste universiteit ter wereld. Op een steenworp afstand ligt bovendien het Massachusetts Institute of Technology (MIT), de technische universiteit die ook op het terrein van architectuur en planning internationaal een toonaangevende rol speelt. Op deze paar vierkante kilometer *east coast* bestaat dus door de aanwezigheid van twee belangrijke wetenschappelijke instituten, die als magneten werken op talentvolle en beroemde personen – een buitengewoon hoge intellectuele dichtheid. Dit was de plek waar Tracy Metz in 2006/2007 een jaar verbleef met een Loeb Fellowship, een veelbegeerde beurs die aan *mid-career* professionals de mogelijkheid biedt hun kennis uit te bouwen door een jaar lang zonder verplichtingen te studeren om daarna naar hun beroepspraktijk terug te keren en de opgedane wijsheid (en netwerk) in te zetten om de wereld 'beter te maken'. Voor Metz betekende de beurs een jaarlange onderdompeling in de enerverende draaikolk van Cambridge, met een overwelldigend aanbod aan interessante, toonaange-

vende wetenschappers, schrijvers, filmers en architecten die allemaal door de status van Harvard en MIT worden aangetrokken. Zoals Tracy Metz stelt: hoe moet je kiezen tussen de lezingen van Rem Koolhaas en Naom Chomsky, allebei op dezelfde dag? En hoe zorg je ervoor dat je na een jaar de balans opmaakt en niet verdwaald raakt in de intellectuele rijkdom? Daartoe schreef ze *Op de grond*. Het is een klein boekje boordevol observaties, interviews en beschouwingen over actuele vraagstukken die in Amerika spelen op het gebied van ruimtelijke ordening en planning.

In vijftien zeer leeswaardige columns behandelt Metz thema's die vaak ook nog relevant blijken te zijn voor Nederland: de gespannen verhouding tussen privaat en publiek, grondgebruik, mobiliteit en nieuwe inzichten in ruimtelijke planning lopen als rode draden door de verhalen. De thema's zijn verpakt in journalistieke verhalen die voortkomen uit interviews met wetenschappers, politici of beleidsmakers die Harvard aandeden of uit binnenlandse excursies van de Loeb-fellows. De column Down Town Lite gaat in op de trend dat overal in de Verenigde Staten (VS) nieuwe stadscentra worden gebouwd door private ontwikkelaars. Het zijn voor Amerika revolutionaire projecten vanwege de *mixed use*-aanpak, waar in de levendige straten zelfs voor de auto weer ruimte is gereserveerd – in tegenstelling tot de suburbane malls waarin verkeersscheiding strikt is doorgevoerd. Het resulterende stadscentrum oogt als een *old world* stadsweefsel, maar aan de randen is te zien dat het plotseling ophoudt en dat het project als een eiland in de stad ligt.

Dergelijke centra worden in één keer bedacht, ontwikkeld en gebouwd. Het knusse gebied is maximaal verzorgd en onderhouden, maar is dan ook eigendom van de ontwikkelaar. Daarbuiten begint de echte wereld met braakliggende grond, industrie en andere stadse dingen die niet bij het ideaalbeeld van *downtown* horen.

Soms lijkt het alsof de onderwerpen van de columns afdwalen van de ruimtelijke vraagstukken die centraal zouden staan in dit boek. Maar zelfs een – hilarische – column over de hondenmanie in de Amerikaanse binnensteden (speciaal gebrouwen hondenbier!) wordt in verband gebracht met de recente trend dat de Amerikaanse binnensteden aantrekkelijker worden voor bepaalde demografische groepen, vooral jonggetrouwen en oudere stellen (*the newly-wed and the nearly dead*), de effecten voor het gebruik van groen en parken en de economische betekenis voor de detailhandel. Zo hebben zelfs honden direct te maken met planning.

Interessant is dat vele clichés over Amerika en de Amerikanen de revue passeren (Amerikanen zijn te dik, rijden de hele dag in hun auto, houden van artificialiteit, enzovoort), terwijl tegelijkertijd duidelijk wordt gemaakt dat in dit land ook altijd het precies tegenovergestelde van elk cliché net zo waar is. Het beste voorbeeld daarvan is in dit boek de tegenstelling tussen de suburbane, forenzende, energieslurpende lifestyle, en die van de *local food and products* kopende bewuste consument, die ook in opmars is en de status van nichemarkt inmiddels wel heeft overwonnen. Het ultieme voorbeeld van de eerst-

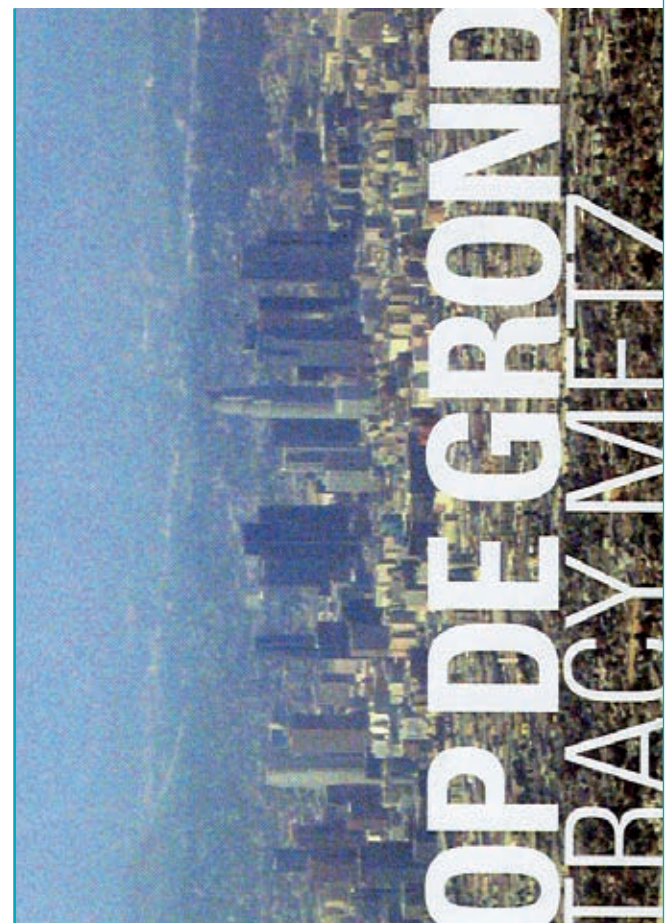
genoemde lifestyle is te vinden in 'sprintstad' Phoenix, één van de snelst groeiende steden in de VS. De uitgestrektheid van de stad is ongeëvenaard groot; de dichtheid onvoorstelbaar laag. De enige manier om Phoenix te ervaren is per auto. Het is een onnatuurlijke stad midden in de vijandige omgeving van de woestijn: de uitvinding van de airco in de jaren vijftig was de conditie *sine qua non* voor de groei van Phoenix. In deze stad, bekend om zijn tweehonderd golfbanen, zal de schaarsheid van water de bottleneck zijn bij toekomstige ontwikkeling en wellicht ook een stimulans om nog eens over het gevreesde D-word (*density*) na te denken; oftewel om efficiënter te bouwen en de dichtheid te verhogen. De tweede genoemde lifestyle heeft te maken met de cultuur van *farmers markets*, *local food*, ecologisch bouwen en New Urbanism, waarover Metz in verschillende columns vertelt. Allerlei initiatieven voor gezond, biologisch en milieuvriendelijk geproduceerd voedsel zijn razend populair. Ook groeit steeds sterker het verzet tegen de *big box*-retail waarvan Walmart en Target de bekendste vertegenwoordigers zijn. Inmiddels hebben veertig gemeenten in de VS nu *buy local* campagnes. Het behouden van de *mom and pop stores* heeft voor de gemeenten en de communities vele voordelen: economisch (geld blijft in de community), sociaal (winkels als ontmoetingsplek) en ruimtelijk (geen grote boxen langs de snelweg).

Tracy Metz heeft een prettige manier van onderzoeken en rapporteren, die er vooral uit voortkomt dat ze goed kan luisteren en de juiste vragen stelt, en vooral dat ze die typisch Nederlandse eigenschap ontbeert

van (te) snel een oordeel vellen. Vaak spreekt uit haar columns wel verwondering over de fenomenen waar ze tegenaan loopt, maar de al te gemakkelijke, categorische verzuchting over 'die Amerikanen' ontbreekt gelukkig.

Terwijl men in Nederland verwijst naar Amerika om de onvermijdelijkheid van ontwikkelingen als suburbanisering of *big box*-retail in ons land 'aan te tonen', blijkt uit deze columns nog eens de toenemende ontevredenheid in de VS over 'typisch Amerikaanse' dingen als lage dichtheid, grote mobiliteit, fastfood en kijkt men juist naar Europa voor alternatieven. Misschien moeten we nu maar eens een Amerikaan vragen om zich een jaar onder te dompelen in de vraagstukken van de Nederlandse ruimtelijke vraagstukken en hem/haar vragen het equivalent van *Op de grond* te schrijven over Nederland. Ongetwijfeld zou dat leerzaam zijn, en vast en zeker kunnen we dan de vraag herhalen die Metz op de laatste pagina van haar boekje stelt: 'Maar of er iemand luistert?'

Michelle Provoost
Crimson Architectural Historians
m.provoost@crimsonweb.org

**De modernisering van de stad 1850-1914.
De opkomst van de planmatige
stadsontwikkeling in Nederland.**

Len de Klerk, NAI Uitgevers, Rotterdam, 2008
Isbn 978 90 5662 618 1 – 318 pp. – € 49,50

Dit boek van Len de Klerk over de opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland tussen 1850 en 1914 is de jongste loot aan een snel dikker wordende stam van publicaties over deze periode. In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw is een stevige voedingsbodem gelegd met een reeks van geografische en planologische studies over specifieke steden: Wagenaar en De Knotter over Amsterdam, Van Dijk over Rotterdam, Schmal en Stokvis over Den Haag en Denig over Utrecht, om er enkele te noemen. In de jaren daarna kwamen de publicaties over de ruimtelijke en stedelijke ontwikkeling van Nederland als geheel, waarvoor *Het lege land* van Auke van der

Woud uit 1987 de toon zette. Dat monumentale werk over de eerste helft van de negentiende eeuw werd in 2006 door de auteur aangevuld met het even monumentale *Een nieuwe wereld* over de daaropvolgende halve eeuw. Het hier besproken boek van De Klerk zoomt in op de stadsontwikkeling in dezelfde periode. 'Planmatige stadsontwikkeling is de moeder van de ruimtelijke ordening en bestaat uit stadsuitbreiding, sanering en herstructurering,' zo vat De Klerk in het voorwoord het thema van zijn boek samen.

Vanwaar die sterk gegroeide belangstelling voor de tweede helft van de negentiende eeuw? Komt het doordat juist in die periode de wortels liggen van het moderne systeem van ruimtelijke en stedelijke planning waarvan we nu het gevoel hebben dat we het aan het kwijtraken zijn? Ik vermoed dat dit zeker een rol speelt. Er zijn hier duidelijk parallellen te trekken met de gegroeide belangstelling voor de Nederlandse identiteit, juist nu die door de Europese eenwording en globalisering onder druk staat. Laten we eens goed tot ons door laten dringen wat de essentie is de moderne ruimtelijke en stedelijke planning, zodat we meer grip kunnen krijgen op wat we willen behouden of loslaten, zo lijkt de onderliggende gedachte.

Alhoewel dat ongetwijfeld niet direct de bedoeling is van de auteur draagt het boek in zijn opzet zeker bij tot de reflectie over de moderne ruimtelijke planning en stadsontwikkeling en hun toekomst. De Klerk heeft veel oog voor historisch detail, maar het boek is primair vanuit een planologisch perspectief geschreven. De slotparagraaf van het laatste hoofdstuk is kenmerkend. Waar een historicus een afgewogen oordeel zou proberen te geven over de besproken periode, geeft De Klerk een maar liefst zevenenveertig punten omvattend programma voor de stadsontwikkeling van de twintigste eeuw. Dat programma is het eindperspectief van het boek. Het boek is als het ware een trechter, waarbij in de eerste hoofdstukken

de politieke, culturele, maatschappelijke en institutionele context in de breedte wordt geanalyseerd, maar de laatste hoofdstukken welbewust uitmonden in dat moderne programma voor de stadsontwikkeling. Het geduld van de lezer die wat meer thuis is in de moderne politieke geschiedenis wordt in de eerste hoofdstukken van het boek overigens wel op de proef gesteld. Ik trof veel bekends aan uit mijn vroegere collegedictaten nieuwste geschiedenis. Maar de daaropvolgende hoofdstukken maakten dat meer dan goed.

Een tweede reden waarom het boek van belang is voor de reflectie over de planmatige stadsontwikkeling is de aandacht van Len de Klerk voor het vraagstuk van continuïteit en verandering in de stadsontwikkeling. De Klerk begint zijn boek eigenlijk al direct met te wijzen op de constanten in de Nederlandse collectieve plancultuur. Hij haalt daarbij met instemming het begrip 'morele geografie' van Simon Schama aan, die de cultuur onder meer koppelt aan de planmatige ontworsteling van land aan water. Al in de zeventiende eeuw was stadsontwikkeling een combinatie van planning, collectiviteit en zelfbeschikking en van functionaliteit en esthetica, en dat bleef zo. Maar de moderne planmatige stadsontwikkeling kon niet ontstaan zonder breukvlakken. Zo'n breukvlak ontstond ten eerste door de enorme demografische groei van de Nederlandse steden in de laatste decennia van de negentiende eeuw, na lange tijd van stilstand en achteruitgang. Stadsontwikkeling moest die groei ruimtelijk vormgeven en tegelijkertijd de stedelijke verpaupering opvangen. Maar er was ten tweede ook een groot onbehagen onder een deel van de elite over de achterstand van Nederland ten opzichte van de ontwikkelingen over de grens. Uit dat onbehagen ontstond een drang tot vernieuwing, die zich ondermeer uitte in plannen voor stadsontwikkeling en woningbouw. De Klerk besteedt

twee hoofdstukken van zijn boek aan een analyse van de vernieuwingsbeweging. Het zijn mooie hoofdstukken geworden, die zowel het belang van de persoonlijke gedrevenheid als dat van de culturele netwerken en instituties laten zien. Daarin worden de verdiensten van de brede benadering van De Klerk zichtbaar. In de daaropvolgende hoofdstukken komen andere institutionele aspecten aan de orde: de bestuurlijke, de juridische en de financiële. De verhouding tussen de publieke en private verantwoordelijkheden is permanent onderwerp van debat. Toch mis ik zelfs in de brede benadering van De Klerk soms typerende Nederlandse elementen. Zo vraag ik me af welke rol de in die periode opkomende verzuiling heeft gespeeld in de vorm die de stedelijke ontwikkeling kreeg. Het zou me niet verbazen als de verzuiling een sterke bijdrage heeft geleverd aan de versterking en bestendiging van het collectieve karakter van stadsontwikkeling en woningbouw. De voorlaatste twee hoofdstukken bevatten een prachtig palet van verschillen en overeenkomsten van stadsontwikkelingen in verschillende Nederlandse steden, niet alleen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, maar ook steden als Arnhem, Den Bosch, Groningen en Deventer. Dat zijn de uiteindelijke fysieke resultaten van de planmatige stadsontwikkeling, die vaak nu ook nog zichtbaar zijn en daarmee als het ware de nog levende toets vormen voor het programma van stadsontwikkeling uit het laatste hoofdstuk. De mix van instituties, fysieke resultaten en programma van moderne stadsontwikkeling is de meerwaarde van het boek van Len de Klerk, niet alleen voor historisch geïnteresseerde planologen maar ook voor degenen die zich afvragen hoe het nu verder moet met moderne stadsontwikkeling in een postmoderne tijd.

Ries van der Wouden
Planbureau voor de Leefomgeving
wouden@rpb.nl

The Image and the Region.

Making Mega-City Regions Visible!

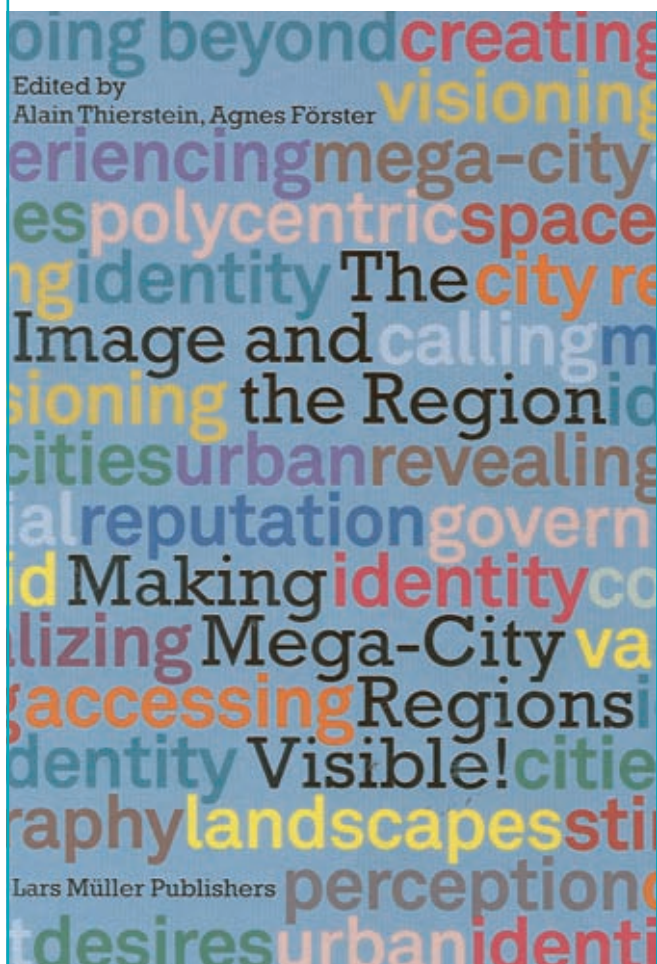
Alain Thierstein & Agnes Förster (eds.),

Lars Müller Publishers, Baden, 2008

Isbn 978 3 03778 131 9 – 288 pp. – € 29,90

Wat is er nodig om regio's als de Randstad beter zichtbaar te maken en hoe kun je werken aan het imago van dit soort regio's? Deze vragen staan centraal in de publicatie die is voortgekomen uit het internationale congres *The Image and the Region – Making mega-city regions visible!* (februari 2006, München). Dat deze vragen actueel zijn blijkt wel uit de moeite die Minister Cramer en haar ministerie van VROM doen om samen met burgers en professionals na te denken over het gewenste beeld van de Randstad in 2040.

In elk hoofdstuk staat de vraag centraal hoe *mega-city regions* in beeld gebracht kunnen worden, hoe zij hun imago kunnen ontwikkelen en hoe deze twee aspecten met elkaar samenhangen. *Mega-city regions* worden gedefinieerd als polycentrische metropolen; oftewel stedelijke regio's die bestaan uit meerdere steden. Deze scherpe definitie is belangrijk voor de inhoud van het boek. Het gaat dus niet over metropolen als Parijs, London, Tokio of New York, maar over regio's als de Randstad, de Øresund-regio, het Ruhrgebied en de Vlaamse ruit (Antwerpen, Brussel en Gent). De inleiding en epiloog, geschreven door de redacteurs van het boek, geven de nodige houvast in welke volgorde de veertien overige hoofdstukken te lezen. Alle hoofdstukken staan namelijk op zichzelf en zoomen in op een specifiek onderdeel van het thema. Dat is ook precies de opzet van de publicatie: een overzicht van de actuele stand van zaken door de diversiteit en complexiteit van het thema van diverse kanten te belichten. In één van de hoofdstukken wordt de hele hoofdvraag samengevat in een AIDA-formule voor regio's (AIDA staat voor *Attention/Interest/Desire/Action*). Alle

hoofdstukken zijn onder minimaal één van de vier elementen van dit succesvolle communicatietraject te scharen.

De invalshoeken van de verschillende hoofdstukken zijn heel divers. Zo zijn er uitgebreide analyses van de netwerken binnen één regio; een analyse van de sociale, culturele en economische netwerken van de creatieve industrie van Zürich en omgeving; het belang van goed bestuur voor regio's en het belang van vliegvelden voor regio's.

Daarnaast bevat de publicatie praktijkvoorbeelden van hoe cartografie, fotografie en andere vormen van visualisatie kunnen bijdragen aan de zichtbaarheid en het imago van regio's. In vrijwel ieder hoofdstuk wordt het belang van goed bestuur genoemd.

Mega-city regions bestaan nog niet zo lang

en maken een grote ontwikkeling door.

Hierdoor wordt de behoefte aan slagvaardige instituten en bestuurders steeds groter.

In de introductie wordt gesproken over drie manieren waarop *mega-city regions* zichtbaar gemaakt kunnen worden. Dit kan door fysieke interventies, representatie in de media en de ontwikkeling van mentale beelden in de vorm van concepten en ideeën. Er is echter niet één strategie die de oplossing biedt voor alle problemen. Het is juist van belang om verschillende aanvullende methoden te gebruiken. Welke vorm het beste aansluit is afhankelijk van de specifieke behoefte en context. De complexiteit van de netwerksamenleving is van grote invloed op de ontwikkeling van regio's. Een meervoudige aanpak is dan ook essentieel. *Mega-city regions* kunnen zich alleen handhaven als de regionale aanpak toegevoegde waarde biedt voor het netwerk van lokale, regionale, nationale en internationale partijen. In de verschillende hoofdstukken wordt benadrukt dat het hierbij niet alleen om financieel kapitaal gaat maar dat sociaal-, cultureel-, intellectueel- en politiek kapitaal minstens zo belangrijk zijn. Het boek geeft interessante voorbeelden hoe deze complexiteit te visualiseren is.

The Image and the Region is zowel gericht op mensen in de praktijk als op mensen uit de onderzoekswereld. Door de brede scope van methoden, technieken en ervaringen die in verschillende regio's zijn toegepast, is het een goede inspiratiebron. De kennis is niet één op één over te nemen, maar is voldoende diepgaand en onderbouwd om niet zelf het wiel opnieuw te hoeven uitvinden. De vormgeving van de hoofdstukken maakt het boek fris en overzichtelijk. De verschillende kaarten, diagrammen en foto's zijn een sterke inhoudelijke aanvulling op de teksten. Dat kan eigenlijk ook niet anders in een publicatie die gaat over imago en verbeelding. Een nadeel is het ontbreken van een heldere structuur, daardoor is de toch al complexe materie niet makkelijk toeganke-

lijk. Dit wordt versterkt doordat er vooral op zichzelf staande cases worden besproken en er geen totaaloverzicht wordt gegeven. Een overzicht of kaart met alle polycentrische *mega-city regions* had hier al enorm bij geholpen. Het concluderende hoofdstuk biedt wel de nodige houvast en ordening door negentien stellingen die verwijzen naar de verschillende hoofdstukken. De vragen waarmee de stukjes over een stelling worden afgesloten vormen met elkaar een nieuwe agenda voor vervolgonderzoek. Dit vervolgonderzoek is overigens wel iets voor specialisten.

The Image and the Region vraagt om enig uithoudingsvermogen van de lezer, maar het beeldmateriaal en de vormgeving maken dit boek zeker de moeite waard. De makers van het advies over de Randstad in 2040 kunnen er nog snel hun voordeel mee doen. Het project Randstad 2040 investeert weliswaar veel in communicatie en grootschalige participatie van burgers en de vakwereld, maar een aantal lessen uit *The Image and the Region* zou het resultaat sterk kunnen verbeteren. Hoewel alle denkbare participanten bij het project Randstad 2040 betrokken zijn (individueel, belangengroepen en diverse netwerken en organisaties) laat de visualisatie te wensen over. Er is een aantal kaarten gemaakt, maar schetsen, diagrammen, verbeeldingen, foto's, objecten, interactieve visualisaties of verhalen ontbreken. Dit zou de toegankelijkheid en het begrip van de verschillende participanten enorm kunnen vergroten. Niet iedereen is in staat om de complexe kaartbeelden te lezen. Het gebruiken van meer vormen van visualisatie zou hierbij kunnen helpen want als *The Image and the Region* iets duidelijk maakt, dan is het wel dat het inzetten van verschillende aanvullende visualisatiestrategieën essentieel is bij het zichtbaar maken van een regio als de Randstad.

Wiebe de Ridder
Nirov
ridder@nirov.nl

Nirov

Nederlands instituut voor
ruimtelijke ordening en
volkshuisvesting

Mr. D. Hudig-huis
Postbus 30833
2500 GV Den Haag
T (070) 302 84 84
F (070) 361 74 22
E nirov@nirov.nl
W <http://www.nirov.nl>

Excursie naar Goes 11 september 2008

Integraal en wijkgericht beleid brengt de (gemeentelijke) overheid in een soort spagaat. De traditionele werkwijze en de gestandaardiseerde procedures leiden vaak tot vertraging. Het belang van de integrale concepten, zoals wijkgerichte aanpak, open planproces, interactieve beleidsvorming en burgerparticipatie wordt door de overheid en door de marktpartijen breed onderkend. Maar de kloof tussen beleid en de uitvoering is nog steeds te groot.

Een goed voorbeeld hoe die kloof overbrugd kan worden is te vinden in Goes-Noord. De gemeente werkte hier intensief samen met bewoners aan een masterplan en een visie-ontwikkeling op de wijk. Een ongelukkig toeval bleek als katalysator voor de wijkontwikkeling te werken. Tijdens oudejaarsnacht 2002 verwoestte een enorme brand in Goes-Noord twee basisscholen en het wijkcentrum. De gemeente nam zich voor om op dezelfde locatie een nieuw sociaal hart te creëren en een brede school uit de as te laten verrijzen. De brand versnelde het proces. Door intensieve samenwerking tussen gemeente, corporatie, bewoners en Oranjewoud is de brede school inmiddels gerealiseerd. In de school krijgen een jongerenhok, allochtonenorganisaties, wijkinfo-winkel, de dagopvang en een opvoedbureau een plek. De brede school fungeert als wijkcentrum en draagt bij aan de kwaliteit en sociale cohesie van de gehele wijk.

Informatie **Irene Martina** –
martina@nirov.nl – (t) 070 3028474

IPRO najaar 2008 18 september 2008

De ruimtelijke inrichting van Nederland staat volop ter discussie. Moet er een bedrijven-terrein worden aangelegd? Hoe lossen we het bereikbaarheidsprobleem op? Moeten we ruimte aan het water geven of juist nieuwe polders aanleggen? Complexe vragen die niet alleen het publieke debat bezighouden, maar ook zeer relevant zijn voor professionals die direct of zijdelings in hun werk met ruimtelijke ordening te maken hebben.

Informatie **Helen Kokshoorn** –
kokshoorn@nirov.nl – (t) 070 3028448

Expedities water in herstructurering 19 september 2008

Het Nirov organiseert in het najaar van 2008 een drietal expedities naar herstructureringswijken waar water een plaats heeft gekregen in de kwaliteitsverbetering van de wijk. Het voorlopige programma beslaat een middag en vindt plaats in wijken in Tiel (19 september), Enschede (3 oktober) en Breda (31 oktober). Na een locatiebezoek is uitgebreid ruimte voor toelichting op de succesvolle aanpak en voor discussie over uitvoeringsperikelen van water in de herstructurering.

Informatie **Hermine Erenstein** –
erenstein@nirov.nl – (t) 070 3028470

Nirov Begrotingsdebat 2009 23 september 2008

Het Nirov Begrotingsdebat staat dit jaar in het teken van de resultaten van het rijksbeleid en de rol van de overheid, corporatie en particuliere sector in de wijken. In het afge-

lopen jaar is er veel politieke aandacht gegeven aan de wijken. De verbetering van zowel het woon-, werk- en leefklimaat als investeringsopgave in de wijken stond hoog op de politieke agenda. De centrale vraag bij het begrotingsdebat van vorig jaar was: Wie betaalt de kosten van de herontwikkeling van de stadswijken? Deze vraag is nog steeds niet beantwoord. Geeft de rijksbegroting van 2009 wel antwoord op deze vraag?

Informatie **Kathleen Libanon** –
libanon@nirov.nl – (t) 070 3028435

Excursie naar Utrecht 25 september 2008

Wijkallianties en participatie van bewoners spelen een belangrijke rol bij de wijkontwikkeling. De allianties tussen overheid, corporaties en (wijk)instellingen moeten zich richten op het ontdekken, erkennen en faciliteren van de kracht in de wijk. Ze moeten ontwikkelings- en resultaatgericht zijn. Maar ook de sociale impuls is van groot belang, en dit kan niet zonder een stevige bewonersparticipatie. Het sociale terrein kent veel verschillende spelers met veel verschillende methoden.

Het project 'Van binnen naar buiten' in de Utrechtse wijk Overvecht is een goed voorbeeld van wijkallianties en de participatiemethode. Wantrouwen en onderlinge spanningen maakten werken aan sociale cohesie, integratie en leefbaarheid in de wijk noodzakelijk. Medewerkers van het project benaderden alle ruim driehonderdvijftig huishoudens in de buurt persoonlijk voor een gesprek. Doel was de ontmoeting en dialoog tussen verschillende partijen en bewoners

onderling op gang te krijgen. Met de gesprekken zijn buurtbewoners met elkaar in contact gebracht. Door een nieuwe manier van werken en vooraf gemaakte heldere afspraken tussen gemeente, wijk- en welzijnsorganisaties, politie en woningcorporatie zijn lopende problemen direct aangepakt. Flexibiliteit en werkelijk luisteren naar bewoners waren daarbij sleutelwoorden.

Informatie **Irene Martina** –
martina@nirov.nl – (t) 070 3028474

Training wijk- en buurtgericht werken 29 september 2008

De vraag naar professionalisering van wijk- en buurtgericht werken neemt toe.

Samenwerkingsverbanden op wijkniveau, en de mate en manier waarop bewoners daarbij betrokken zijn, zijn de hoekstenen van een wijkgerichte aanpak. Aan wijk- of buurtprofessionals worden daarbij hoge eisen gesteld. Zo wordt er verwacht dat zij betrokken zijn bij maatschappelijke ontwikkelingen in de wijk en problemen integraal aanpakken. Naast procesmanager en bruggenbouwer is de wijk- of buurtprofessional ook ondernemend en creatief.

Informatie **Jooske Baris** –
baris@nirov.nl – (t) 070 3028426

Creatieve gebiedsontwikkeling 8 oktober – 3 december 2008

Ontwerpers, vormgevers, ontwikkelaars van nieuwe media, kunstenaars, reclamebureaus: ze horen allemaal tot de creatieve economie. Het is een sector die de hype voorbij is, maar nog steeds sterk in opkomst. Creatieve ondernemers zoeken vaak bijzon-

dere locaties met een eigen karakter, liefst binnenstedelijk. Steeds meer verouderde fabrieksgebouwen, pakhuizen, kazernes of kerken krijgen zo een nieuwe bestemming. De opkomst van de creatieve economie biedt op deze manier nieuwe kansen voor binnenstedelijke herontwikkeling met meerwaarde, zowel in de grote als in minder grote steden. Informatie **Irene Martina** –
martina@nirov.nl – (t) 070 3028474

Excursie naar Eindhoven 9 oktober 2008

Het kabinet wil met de 40-wijkenaanpak een extra impuls geven aan de wijkontwikkeling en deze omvormen tot wijken waar mensen kansen hebben en weer graag wonen. Sommige wijken hebben binnen een jaar tijd een grote sprong kunnen maken, andere niet. Waarom lukte het wel bij de ene wijk en waarom niet bij de andere? Wat zijn de redenen voor succes en wat waren belemmeringen voor het proces ondanks de wil, ambitie, extra inzet en middelen? Is het succes blijvend, en wat is daarvoor nodig?

Bij wijkvernieuwing staan niet alleen 'het stapelen van stenen' en 'de mens' centraal, het vraagt ook aandacht voor het economisch functioneren. In Woensel-West zijn zo'n zeventig bedrijven gevestigd. Het betreft een bont gezelschap waaronder een drukkerij, garagebedrijf, horecabedrijven en buurtwinkels, meestal gerund door allochtone ondernemers. Allen maken zij deel uit van de Stichting Bedrijfspunt Woensel-West, waarvan het bestuur wordt gevormd door ondernemers uit de buurt. Het bedrijfspunt heeft als doel de

leefbaarheid, veiligheid en economische aantrekkelijkheid van de wijk te verbeteren.

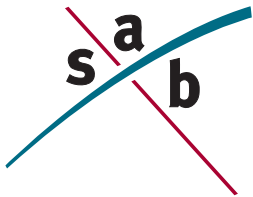
Informatie **Irene Martina** –
martina@nirov.nl – (t) 070 3028474

Leergang De Binnenstedelijke Gebiedsontwikkelaar 30 oktober 2008

De realisatie van ruimtelijke ontwikkelingen wordt steeds complexer. Gemeenten, provincies, corporaties, ontwikkelaars, particuliere eigenaars, huurders, zorg-, onderwijs- en welzijnsinstellingen: allen hebben verschillende, tegenstrijdige en soms zelfs onverenigbare belangen. Hoe komen we in deze complexe praktijk nog tot daadwerkelijke uitvoering, terwijl we zien dat sommige opgaven echt niet langer kunnen wachten?

Informatie **Walter Vroom** –
vroom@nirov.nl – (t) 070 3028428

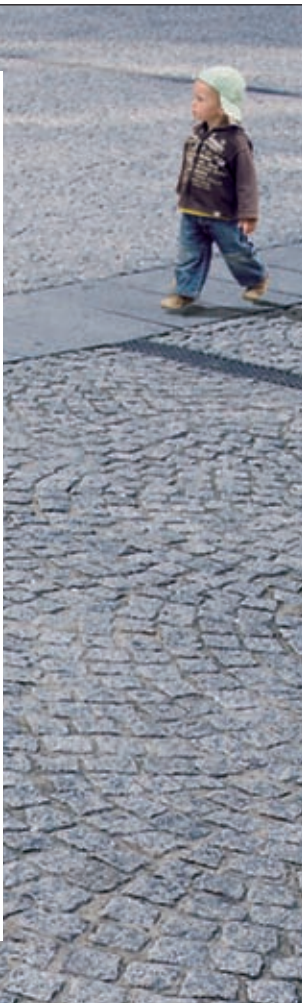
adviseurs ruimtelijke ontwikkeling

SAB is een onafhankelijk ontwerp- en adviesbureau dat zich richt op vraagstukken met betrekking tot stedenbouw en ruimtelijke ordening. Met haar brede kennis en ervaring wil SAB een bijdrage leveren aan de inrichting van de openbare en private ruimte. Kwaliteit en haalbaarheid staan hierbij voorop.

SAB is zich nadrukkelijk bewust van de verantwoordelijkheid die zij draagt bij het inrichten van de ruimte. Vanuit dit bewustzijn streeft SAB ernaar de publieke en private markt in Nederland te voorzien van creatieve ontwerpen en onafhankelijke adviezen, die in elk opzicht realistisch en doordacht zijn. Adviezen waaruit respect blijkt voor natuur, cultuur en leefomgeving. SAB wil zo zorgvuldig mogelijk met de inrichting van de ruimte omgaan.

www.sab.nl

Amsterdam | Arnhem | Eindhoven

STUDIEREIS HAMBURG

Stedenbouw met het water
30 - 31 oktober 2008

STUDIEREIS CHICAGO & NEW YORK

Lessen in pragmatische stedenbouw
2 - 8 november 2008

INSCHRIJVEN OF MEER INFORMATIE? KIJK OP WWW.NIROV.NL/AGENDA

Compositie 5 stedenbouw adviseert gemeenten, woningbouwcorporaties, projectontwikkelaars en anderen op alle terreinen van de Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening. Wij hebben en kennen onze eigen plaats in de markt. Onze kring van opdrachtgevers is zeer divers en breidt zich steeds verder uit. Om de groei en continuïteit ruimte te geven hebben wij dringend behoefte aan meerdere professionele en gedreven medewerkers. Het gaat daarbij in ieder geval om:

- **sr. stedenbouwkundige** met academische opleiding, meerdere jaren ervaring en gewend om zelfstandig spraakmakende projecten te leiden. Iemand met overtuigingskracht en uitstraling, die plaats neemt in de directie en het bureau te zijner tijd wil voortzetten.
- **sr. jurist ruimtelijke ordening** met academische opleiding, meerdere jaren ervaring die zelfstandig grotere projecten (bestemmingsplannen) kan leiden en begeleiden.
- **planoloog** met bij voorkeur een academische opleiding en enkele jaren ervaring in het opstellen van beleidsnota's en adviezen.

Ook stagiaires worden van harte uitgenodigd om zich bij ons aan te melden voor een interessante stage.

Graag ontvangen wij uw reacties binnen 2 weken na deze publicatie. Voor meer informatie verwijzen wij naar onze website www.c5s.nl.

Compositie 5
stedenbouw bv

Problemen op de woningmarkt nu aanpakken

Politiek Den Haag moet het probleem van de vastzittende woningmarkt nu aanpakken. Langer uitstellen, zoals in het regeerakkoord is afgesproken, is onverantwoord. Met de campagne Anderewoningmarkt.nu wil het Nirov de discussie over andere oplossingen voor de woningmarkt op gang brengen. De campagne moet in januari 2009 een helder advies aan de politiek opleveren.

De Nederlandse woningmarkt zit al jaren op slot. Oplossingen voor deze impasse worden tot nu toe gezocht in het aanpassen van regels voor huurprijzen en hypotheekrenteaftrek. Maar het kabinet heeft afgesproken dat aan beide gevoelige onderwerpen in deze kabinetsperiode niet wordt getornd. Hierdoor blijft de woningmarkt minimaal tot de volgende verkiezingen in 2010 muurvast zitten. Nirov-voorzitter Henri Lenferink vindt dit onverantwoord. 'Voor starters is een eerste koophuis steeds vaker onbetaalbaar, de doorstroming in de huursector stagneert en tussen huurhuis en koophuis gaapt een gat. Wij menen dat we een deel van de problemen op de woningmarkt nu al kunnen aanpakken, zonder direct aan hypotheekrenteaftrek of het huurstelsel te tornen. Er is dus geen enkel excuus om nog langer te wachten,' aldus Lenferink.

Het debat tussen politici, beleidsmakers, woningbouwers en andere professionals moet een extra impuls krijgen, zodat de problemen op de woningmarkt nu worden aangepakt. Lenferink: 'Er zijn partijen die niet over huurbeleid of hypotheekrenteaftrek willen praten. Wij dagen ze uit om aan te geven hoe zij de woningmarkt dan wel in beweging willen krijgen. De denkruimte van het kabinet is met de taboes uit het regeer-

akkoord ernstig verkleind. Vergroting en verandering van het woningaanbod lijkt de enige resterende optie. Maar daar moet dan wel ruimte voor zijn. De vraag is nu waar die ruimte te vinden is, en of de rijksoverheid voor lokale en regionale woningmarkten een sterkere faciliterende rol zou moeten spelen. De huidige Nota Ruimte laat het nadrukkelijk aan decentrale overheden over, maar die strategie leidt vooralsnog niet tot een ontspannen woningmarkt. Dus: of het ruimtelijk beleid moet rigoureus op de schop, of we moeten het toch eens hebben over de woningmarkt in zijn totale samenhang, inclusief de taboedossiers.'

De campagne Anderewoningmarkt.nu moet in de hoofden van alle belanghebbenden ruimte maken voor zo'n integrale discussie. Hierbij moet antwoord gevonden worden op vragen als: gaan we nog meer verdichten in de steden en hoe dan, hoe financieren we dit als rijksbudgetten voor bijvoorbeeld het Investeringsfonds Stedelijke Vernieuwing op de tocht staan? Moet er toch meer gebouwd worden in het groen en wat voor soort locaties en woonmilieus moeten dat dan worden? Hoe dichten we de kloof tussen huur- en koopwoningen? Maar ook moet duidelijk worden welke bijdrage de verschillende spelers – overheid, corporaties, ontwikkelaars – kunnen leveren om uit de impasse te komen. |

Patrick Rugebregt
Nirov
rugebregt@nirov.nl

De campagne Anderewoningmarkt.nu loopt tot 2009. Voor de campagne is een speciale website geopend: www.anderewoningmarkt.nu. Op de site kunnen beleidsmakers, professionals en geïnteresseerden bijdragen aan het debat. Informatie Patrick Rugebregt – rugebregt@nirov.nl – (t) 070 3028429

Binnenstedelijke gebiedsopgaven

Walter Vroom en
Maartje van Ravesteyn
Nirov
vroom@nirov.nl,
ravesteyn@nirov.nl

Gebiedsontwikkeling is een in de praktijk vormgegeven werkwijze die complexiteit koestert. Juist omdat de opgaven er zo complex en vooral sociaal van aard zijn, bestaat bij binnenstedelijke ontwikkelingen vaak de neiging om de opgaven te versimpelen en sectoraal te benaderen. Maar een integrale, en dus gecompliceerdere, benadering van het gehele gebied kan leiden tot meer duurzame resultaten.

Leegstaande fabriekshallen bespoten met graffiti, bergen vuilnis en stenen, en twee goedbezochte discountsupermarkten in slecht onderhouden gebouwen. Zomaar een verloederd terrein vlakbij het centrum van Utrecht. Bewoners, projectontwikkelaars en de gemeente zijn het erover eens dat het gebied moet worden aangepakt. Al in 2001 worden de eerste plannen gemaakt. Toch ligt het winkelterrein er zeven jaar later nog hetzelfde bij. Dit voorbeeld toont aan hoe lastig het is om binnenstedelijk ruimtelijke ontwikkelingen te realiseren.

Wat gaat er bij dit soort ontwikkelingen fout? En waar liggen de kansen om middels gebiedsontwikkeling tot realisatie van het project te komen?

Een eerste belangrijke les is dat er oplossingen moeten worden geleverd die juist in de ervaring van bewoners, ondernemers en andere gebruikers van de ruimte, resultaat opleveren.¹ En dat zijn in toenemende mate oplossingen waarin de bewoners zelf hun ei kwijt gekund hebben. Maatregelen die ze zelf, met professionele ondersteuners, bedacht en uitgevoerd hebben.

Vaak worden de bewoners van de wijk te laat in het proces betrokken. Daardoor is er veel verzet tegen het plan en gaat de discussie

niet meer over het hele plan maar alleen over een klein onderdeel, bijvoorbeeld het aantal woonlagen. Uiteindelijk levert dat een 'oplossing' op waar niemand echt tevreden mee is. Meer tijd en energie in het betrekken van alle belanghebbenden lijkt misschien vertragend te werken. Maar uiteindelijk zorgt dit er juist voor dat een project sneller gerealiseerd kan worden. Je voorkomt namelijk een juridisch steekspel met eindeloze procedures die veel meer tijd kosten. En het geeft meer kans op een oplossing die voor alle betrokkenen meer waarde oplevert.

Een andere les is dat de gemeente meer moet loslaten richting bewoners en ontwikkelaars. Wanneer de gemeente zich iets minder opstelt als de hoeder van het algemeen belang, kan dat veel betekenen. Een bewoner krijgt waardering voor zijn ruimte en ziet een manier om daar zelf invloed op te hebben. De ontwikkelaar zal beseffen dat hij met meer dan alleen de ontwikkeling van een blok of winkelgebied bezig is. Een ontwikkelaar heeft hier belang bij omdat zijn reputatie op het spel staat en omdat dit uiteindelijk een hogere kwaliteit en een sneller resultaat oplevert. En vergis je ook niet in de bijna emotionele drang van personen bij private partijen om iets moois te maken voor mensen. Een gemeente kan ontwikkelaars zonodig stimuleren om een gebiedsgerichte aanpak te kiezen en daarbij creatief te denken. Door bijvoorbeeld bij het gunnen van de opdracht te kiezen voor een ontwikkelaar die het meest gebiedsgerichte en duurzame plan heeft. Of door eens een ontwikkelaar te vragen om iets in erfpacht uit te geven. In dat geval is de ontwikkelaar als eigenaar van de grond namelijk extra gebaat bij duurzaamheid.

Maar de sleutelrol bij binnenstedelijke gebiedsontwikkelingen is weggelegd voor de woningcorporaties. Zij hebben een sociaal en fysiek takenpakket (en wellicht ook een economisch en cultureel) en zijn dus de eerst aangewezen realisator van binnenstedelijke gebiedsontwikkelingen. Zij hebben bovendien vaak een groot en geclusterd bezit dat kan bijdragen aan een blik op hoog schaalniveau. Slagen corporaties er niet in de stap naar gebiedsontwikkeling mee te maken, dan zal hun plaats in toenemende mate worden ingenomen door de kleine groep ontwikkelaars die nu al bewijzen waardevol te werken aan binnenstedelijke gebiedsontwikkelingen. |

Noten

- 1 De lessen van een gebiedsgerichte aanpak die hier worden beschreven zijn gebaseerd op wijkanalyses uit de leergang 'De Binnenstedelijke Gebiedsontwikkelaar', editie voorjaar 2008.

Leergang De Binnenstedelijke Gebiedsontwikkelaar najaar 2008

Tijdens de leergang 'De Binnenstedelijke Gebiedsontwikkelaar' leert u de urgente opgaven in een gebied te herkennen en de belangen en meerwaarde van andere partijen op waarde te schatten. Vanuit inzicht in de wederzijdse aantrekkelijkheid ontstaat daadwerkelijke coproductie die leidt tot een versnelde en hoogwaardige uitvoering. In deze zevendaagse leergang krijgt u nieuwe kennis en competenties aangereikt om een echte binnenstedelijke gebiedsontwikkelaar te worden. U kunt zich nu al inschrijven voor de leergang die op 30 oktober 2008 van start gaat.

Informatie Walter Vroom –
vroom@nirov.nl – (t) 070 3028428

¹ Het terrein Groeneweg-Midden in Lombok, Utrecht
Foto - Walter Vroom, Nirov

Wil je meewerken aan Nederland?

Werk je bij het Rijk, dan werk je aan Nederland. Het Rijk is de verzamelnaam voor alle ministeries en tientallen diensten, verspreid over het hele land. Zo'n 120.000 mensen werken er aan maatschappelijk belangrijke vraagstukken en de uitvoering van uiteenlopende projecten. Van ouderenzorg en kinderopvang tot asielzoekers. Van voedselveiligheid en Europese regelgeving tot belastinghervormingen. Zaken die ons allemaal raken. Dat maakt het werken bij het Rijk zo bijzonder. Denk je verder en wil je verder? Kijk dan of deze vacature iets voor je is. Of ga naar www.werkenbijhetrijk.nl voor alle andere banen met inhoud. Zowel mannen als vrouwen kunnen solliciteren, tenzij anders vermeld.

Adviseur plannen

Dienst Vastgoed Defensie, directie Zuid, Tilburg

Opleiding: hbo stedenbouwkunde, landschapsinrichting of planologie. Vaardig in adviseren.

Salarisindicatie: brutomaandsalaris bedraagt maximaal € 3.305,- bij een 38-urige werkweek.

Wij zijn het ingenieurs- en adviesbureau voor vastgoed van het ministerie van Defensie. Jij levert planologische en stedenbouwkundige bijdragen aan de structuurplannen en ontwikkelvisies van onze klanten bij Defensie. Je doet locatiestudies, maakt huisvestingsplannen en verricht haalbaarheidsanalyses. Je adviseert over de ontwikkeling van objecten. Ook draag je bij aan productontwikkeling.

Info: www.werkenbijhetrijk.nl/DEF08046-TA

het netwerk

adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling en omgevingskwaliteit

Wilt u vrijblijvend informatie over hoe uw bureau vermeld kan worden in de rubriek 'het netwerk' van S&RO, neem dan contact op met Nirov.

Nirov
t.a.v. Martin de Heer
Postbus 30833
2500 GV Den Haag
T (070) 302 84 49
F (070) 361 74 22
E heer@nirov.nl
W www.nirov.nl

Amer Adviseurs B.V.

Zonnehof 43-44
3811 ND Amersfoort
T (033) 462 16 23
F (033) 465 18 11
E bureau@amer.nl
W www.amer.nl
contactpersonen
dhr. ing. R. Leek avb bnsf
dhr. Th. de Wit avb bnsf

atelier DUTCH

Atelier DUTCH
Randstad 20-17
1314 BB Almere
Postbus 1181
1300 BD Almere
T (036) 533 34 24
F (036) 534 42 51
E info@atelierdutch.nl
W www.atelierdutch.nl
contactpersoon
Rob van der Velden
r.vandervelden@atelierdutch.nl

BGSV bureau voor stedenbouw

Boompjes 55
Postbus 21639
3001 AP Rotterdam
T (010) 240 05 40
F (010) 413 55 74
E bgsv@bgsv.nl
W www.bgsv.nl
contactpersonen
Roel Bakker
Ron van Genderen
Karen van Vliet

BRO Bostel

Postbus 4
5280 AA Bostel
Bosscheweg 107
5282 WV Bostel
T +31 (0)411 850 400
F +31 (0)411 850 401
E bostel@bro.nl
W www.bro.nl

BRO Tegelen

Venloseweg 2
5931 GT Tegelen
T (077) 373 06 01
F (077) 373 76 94
E tegelen@bro.nl

BRO Amsterdam

Baarsjesweg 224
1058 AA Amsterdam
T (020) 506 19 99
F (020) 506 19 90
E amsterdam@bro.nl
W www.bro.nl
contactpersonen
dhr. mr. G. Kersten

APPM Management Consultants

Spicalaan 8
2132 JG Hoofddorp
T (023) 562 16 30
F (023) 562 76 10
E boxx@appm.nl
W www.appm.nl
contactpersoon
ir. P.S.E. van Wijmen MPA

APPM Management Consultants, gevestigd in Breda, Hoofddorp en Zoetermeer, is een onafhankelijk adviesbureau voor projectmanagement en managementadvies binnen de vakgebieden ruimtelijke inrichting, infrastructuur en vastgoed. APPM spant zich in om met alle betrokkenen op deskundige, enthousiaste en nuchtere wijze de gestelde doelen optimaal te realiseren. Daarbij speelt een plezierige samenwerking een belangrijke rol.

bbn adviseurs

E info@bbn.nl
W www.bbn.nl
Postbus 94
3990 DB Houten
T (088) 226 74 00
F (088) 226 74 06
contactpersoon
ir. P.G.M. Jorna

www.bosch-slabbers.nl

Zwaardstraat 16
2584 TX Den Haag
T (070) 355 44 07
F (070) 306 16 18
E den-haag@bosch-slabbers.nl
contactpersoon
Steven Slabbers

Oude Vlissingeweg 1
Postbus 147
4330 AC Middelburg
T (0118) 59 22 88
F (0118) 59 12 33
E zeeland@bosch-slabbers.nl
contactpersoon
Jan Willem Bosch

Parkstraat 29
6828 JC Arnhem
T (026) 442 71 54
F (026) 443 16 39
E arnhem@bosch-slabbers.nl
contactpersoon
Abe Veenstra

BURO 5 MAASTRICHT
ruimtelijke ordening, stedenbouw en architectuur

Buro 5 Maastricht BV

Louis Loyensstraat 5
Postbus 959

6200 AZ Maastricht

T (043) 325 32 23

F (043) 325 59 96

E info@buro5.nl

W www.buro5.nl

contactpersonen

dhr. ir. R.H.A.P. Daniëls

(directeur)

mevr. ir. A.A. van Mensvoort

(stedenbouw)

dhr. ir. A.A.J.M. Smeets

(architectuur)

dhr. ing. M.P.H. Couwenbergh

(bureau manager)

BVR, adviseurs stedelijke ontwikkeling, landschap en infrastructuur

Veerhaven 7

3016 CJ Rotterdam

T (010) 225 14 10

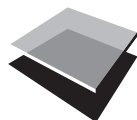
F (010) 225 16 14

E info@bvr.nl

W www.bvr.nl

contactpersonen

Hilde Blank, Ad de Bont, Hansje van Douwen, Bernadette Janssen, Alma Ploeger, Timo van Tilburg

Companen

Waar wonen beweegt

Companen

Boulevard Heuvelink 104

Postbus 1174

6801 BD Arnhem

T (026) 351 25 32

F (026) 445 87 02

E info@companen.nl

W www.companen.nl

contactpersoon

drs. Bram (A.F.) Klouwen

Compositie 5 stedenbouw

Compositie 5 stedenbouw bv

Boschstraat 35/37

4811 GB Breda

T (076) 522 52 62

F (076) 521 38 12

E info@c5s.nl

W www.c5s.nl

contactpersoon

J.H.M. Stoelinga

Maatwerk en bijzondere oplossingen in advies en ontwerp

Croonen Adviseurs b.v.

Postbus 435

5240 AK Rosmalen (Den Bosch)

Hoff van Hollantlaan 7

5243 SR Rosmalen (Den Bosch)

T (073) 523 39 00

F (073) 523 39 99

E bureau@croonen.nl

W www.croonen.nl

contactpersoon

dhr. ir. J.G. Stevens

derks stedenbouw b.v.

De Gaarde 4

Postbus 24

3990 DA Houten

T (030) 635 30 20

F (030) 637 98 08

E info@derksstedenbouw.nl

W www.derksstedenbouw.nl

contactpersoon

dhr. ir. R.J.A. Derks

DG Groep BV

Ingenieurs voor de buitenruimte

Postbus 222

2770 AE Boskoop

T (0172) 21 34 60

F (0172) 21 01 65

E info@dggroep.nl

W www.dggroep.nl

contactpersonen

Jan Bakker bnt

Peter van 't Wout

Jeroen de Vries bnt

Planuitwerking,
de vertaalslag van ontwerp naar
technisch ontwerp

Dhondt

Stedenbouw en Architectuur

Baronielaan 23

4818 PA Breda

T (076) 522 95 20

F (076) 520 24 22

E info@dhondt.nl

W www.dhondt.nl

contactpersoon

Niko H.G. Dhondt

- ruimtelijke planning, ontwerp en inrichting
- plan-economie
- project- en procesmanagement
- architectuur

DHV

Adviseurs voor gebieds-ontwikkeling

Postbus 1132

3800 BC Amersfoort

T 033 4683498

F 033 4682801

E diana.dejong@dhv.com

W www.dhv.com

Contactpersoon:

Dr. Diana de Jong

De adviseurs van DHV dragen met kennis van wonen, werken, voorzieningen en infra bij aan integrale gebiedsontwikkeling. Op alle schaalniveaus werken we aan duurzame vernieuwing van gebieden. Het gaat om stedelijke vernieuwing, herstructurering van bedrijventerreinen, adequate voorzieningen en inpassing van infrastructuur. Afstemmen van verschillende meningen en belangen is ons dagelijks werk. Onze adviseurs begeleiden ruimtelijke beleid- en besluitvormingsprocessen en rekenen de gevolgen door zodat plannen uitvoerbaar zijn. De samenwerking tussen advies en procesmanagement maakt dit mogelijk. We bestrijken het totale gebiedsontwikkelingsproces van initiatieffase tot beheer- en onderhoud.

bureau van ekert bv stedenbouwkundigen

Neerstraat 2

5761 RE Bakel

T (0492) 34 23 24

F (0492) 34 37 22

E info@vanekert.nl

Bilan onderzoek en advies

archeologie, cultuurhistorie,
ecologie, geo-informatie

Prof. Goossenslaan 1-01,
Postbus 90903, 5000 GD Tilburg

T (0877) 87 63 22

F (013) 536 00 51

E bilan@fontys.nl

W www.bilan.nl

contactpersoon

dhr C. Witteveen

HKB Stedenbouwkundigen Groningen Rotterdam

Postbus 301

9700 AH Groningen

T (050) 318 31 00

F (050) 318 30 75

E groningen@hkbs.nl

W www.hkbs.nl

vestiging Rotterdam

Westblaak 51

3012 KD Rotterdam

T (010) 436 62 60

F (010) 436 69 89

E rotterdam@hkbs.nl

W www.hkbs.nl

contactpersonen

Prof. Ir. Henco C. Bekkering

Ir. Henk J.M. Bouwman

Ir. Sacha N. Schram

Ing. J. Leemans

HZA stedebouw & landschap

Bierkade 1
Postbus 2033
1620 EA Hoorn
T (0229) 216757
F (0229) 210952
info@hzabv.nl
www.hzabv.nl
Directie
ir. G.J. Hellinga
ir. R.J. Wijntjes

IAA Architecten Stedenbouw en Landschap BV

M.H. Tromplaan 55
Postbus 729
7500 AS Enschede
T (053) 480 44 44
F (053) 480 44 88
E info@iaa-architecten.nl
W www.i-aa.nl
contactpersoon
ir. J. Astrego
E j.astrego@iaa-architecten.nl

Inbo

INBO Adviseurs Stedenbouwkundigen Architecten

Geeresteinselaan 57
Postbus 57
3930 EB Woudenberg
T (033) 286 82 11
F (033) 286 34 14
E info@inbo.com
W www.inbo.com
contactpersonen
Jeanet van Antwerpen
Tako Postma
Paul Rodrigues
Alex Sievers
Pieter van Wesemael
Arnold Meijer

IMOSS

STEDENBOUW LANDSCHAP BUITENRUIMTE

IMOSS bureau voor stedebouw bv

Utrechtseweg 29H
3811 NA Amersfoort
T (033) 448 15 46
F (033) 448 15 48
E info@imoss.nl
W www.imoss.nl

Contactpersonen
Gereon Bargeman AvB
Ir Serge Vonk

Kragten Landschapsarchitectuur

Schoolstraat 8
Postbus 14
6040 AA Roermond
T (0475) 39 59 79
F (0475) 31 75 45
E hvd@kragten.nl
W www.kragten.nl

contactpersonen
Harry van Duijnhoven
Peter Venbruex bnt

KuiperCompagnons

KuiperCompagnons Ruimtelijke Ordening Stedenbouw Architectuur Landschap

Schiegebouw
Van Nelleweg 6060
3044 BC Rotterdam
Postbus 13060
3004 HB Rotterdam
T (010) 433 00 99
F (010) 404 56 69
E kuiper@kuiper.nl
W www.kuiper.nl

contactpersonen
Ashok Bhalotra (vz)
Gijs van den Boomen
Huub Niesen
Willem Wijnbergen

Louter projectmanagement B.V.

Vughterweg 5
5211 CJ 's-Hertogenbosch
T (073) 681 81 91
F (073) 681 81 99
E info@louter.biz
W www.louter.biz

Metrum

Kerkenbos 12-38
6545 BE Nijmegen
T (024) 3888505

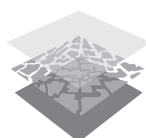
Papendorpseweg 93
3528 BJ Utrecht
T 088 2658256

E info@metrum.nl
W www.metrums.nl

contactpersonen
Dhr. ir. Gé Vossen
Dhr. drs. Bram Friesen
Dhr. ir. Wybe Theijse

Adviesbureau voor ruimtelijke ontwikkeling:

-planeconomie
-projectmanagement
-grondbeleid
-civiele techniek
-interim project management
(IPM)

NIEUWE
GRACHT
stedebouw
milieu
landschap

Nieuwe Gracht

Nieuwe Gracht 25
3512 LC Utrecht
T (030) 231 02 00
F (030) 231 02 18
E bureau@nieuwegracht.nl
W www.nieuwegracht.nl

contactpersonen
ir. Wim Keijsers
ir. Eric Zinger
ir. Jan Hein Boersma

OD205 stedenbouw onderzoek en landschap bv

Oude Delft 205
Postbus 2890
2601 CW Delft
T (015) 213 19 15
F (015) 214 17 48
E od205@od205.nl
W www.od205.nl

contactpersoon
ir. Eric P. Hofstede

Past2Present-Archeologic

Pelmolenlaan 12-14
3447 GW Woerden
T (0348) 43 77 88
F (0348) 43 77 89
E info@archeologic.nl
W www.archeologic.nl

contactpersoon
B. Goudswaard

The Missing Link in archeologisch
en cultuurhistorisch project
management

Pouderoyen Compagnons
Vormgeving van stad en land bv
 St. Stevenskerkhof 2
 Postbus 156
 6500 AD Nijmegen
 T (024) 322 45 79
 F (024) 324 12 40
 E info@pouderoyen.nl
 W www.pouderoyen.nl
 contactpersonen
 Ir. H.W. Keus BNSP
 Ir. M. Brasem
 Ir. R.J. van Woerkom
 Mw. Mr. E.M. Hendriksen
 J.D. Bruyn BNT

Pouderoyen Compagnons vormt een interdisciplinair adviesbureau voor ruimtelijke planning en ontwerp, zowel in het stedelijk, als in het landelijk gebied

- Onderzoek
- Ontwerp
- Bestemmingsregelingen
- RO-procedures
- Advisering
- Projectmanagement

ProCap Projectmanagement bv
 Savannahweg 71
 3542 AW Utrecht
 T (030) 280 80 00
 F (030) 280 80 02
 E info@procap.nl
 W www.procap.nl
 contactpersonen
 ir. Norbert van Doorn MBA
 ir. Roland Theeuwen MRE

RAAP
archeologisch en cultuur-historisch adviesbureau
 Leeuwenveldseweg 5b
 Postbus 5069
 1380 GB Weesp
 T (0294) 49 15 00
 F (0294) 49 15 19
 E raap@raap.nl
 W www.raap.nl
 contactpersonen
 dhr. drs. M. Verbruggen
 mw. drs. C. Hom

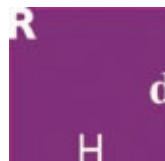
RAAP heeft 4 regionale vestigingen: in Leiden, Drachten, Brummen en Weert. Voor meer informatie zie onze website.

RBOI
Adviesbureau voor Ruimtelijk Beleid, Ontwikkeling en Inrichting
 E info@rboi.nl
 W www.rboi.nl

RBOI-Rotterdam B.V.
 Delftsestraat 17a
 Postbus 150
 3000 AD Rotterdam
 T (010) 413 06 20
 F (010) 412 10 39

RBOI-Middelburg B.V.
 Nieuwstraat 27
 Postbus 430
 4330 AK Middelburg
 T (0118) 63 33 44
 F (0118) 62 33 61
 contactpersonen
 ir. J.P.M. van Wijk BNSP-ONRI
 drs J.H.M. Seerden BNSP
 drs G.F. van Hogendorp BNSP
 RBOI is gecertificeerd volgens ISO 9001:2000

Rothuizen van Doorn 't Hooft
 Architecten Stedenbouwkundigen
 Goes Middelburg Breda Terneuzen

RDH BREDA
 Reduitlaan 31
 Postbus 2128
 4800 CC Breda
 T (076) 531 7444
 F (076) 531 7455
 E rdh@rdh.nl
 W www.rdh.nl
 contactpersoon
 H.C. Droogh
 (stedenbouwkundige)
 ir. M.J.C.A. van de Klundert MCD
 (stedenbouwkundig adviseur)

Van Riezen & Partners
Planologie en Planontwikkeling
 Frederiksplein 1
 1017 XK Amsterdam
 T (020) 625 70 25
 F (020) 625 63 76
 E info@vanriezenenpartners.nl
 W www.vanriezenenpartners.nl
 contactpersonen
 drs. S. van Donkelaar
 drs. F. Bruens

ROYAL HASKONING

Thinking in all dimensions

Divisies Ruimtelijke Ontwikkeling
 Ontwerpers en adviseurs voor stad, landschap en water voor inhoud en proces

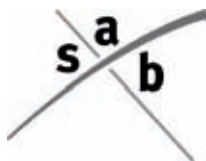
Directeur
 Mr. C.Th. (Tom) Smit
 T (024) 32 84 284
 F (024) 32 39 346
 E t.smit@royalhaskoning.com
 W www.royalhaskoning.com

Atelier Rotterdam
 Contactpersoon
 Ing. R. (Rob) Rambat
 George Hintzenweg 85
 Postbus 8520
 3009 AM Rotterdam
 T (010) 44 33 666
 F (010) 44 33 688
 E r.rambat@royalhaskoning.com

Atelier Nijmegen
 Contactpersoon
 Ir. M.C.J. (Mariska) Ruiter
 Barbarossastraat 35
 Postbus 151
 6500 AD Nijmegen
 T (024) 32 84 284
 F (024) 32 39 346
 E m.ruiter@royalhaskoning.com

Atelier Enschede
 Contactpersoon
 Ing. F.J.W. (Frank) Legters
 Colosseum 3
 Postbus 26
 7500 AA Enschede
 T (053) 48 30 120
 F (053) 43 22 785
 E f.legters@royalhaskoning.com

Atelier Steenwijk
 Contactpersoon
 Mr. C.J. (Clazinus) Netjes
 Stationsplein 10
 Postbus 165
 8330 AD Steenwijk
 T (0521) 53 46 00
 F (0521) 51 67 47
 E c.netjes@royalhaskoning.com

SAB Adviesgroep adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling

Directeur
drs. ing. R.J.M. van Noord

Bezoekadres
Lovinklaan 1
6821 HX Arnhem

Correspondentie
Postbus 479
6800 AL Arnhem
T (026) 357 69 11
F (026) 353 71 49
E info@sab.nl
W www.sab.nl

SAB Amsterdam adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling

contactpersoon
J. van de Zand, avb
Bezoekadres/correspondentie
Jacob Bontiusplaats 9
1018 LL Amsterdam
T (020) 568 29 90
F (020) 568 29 99
E amsterdam@sab.nl
W www.sab.nl

SAB Arnhem adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling

Directeur
drs. M. G.L.M. Elfrink
Bezoekadres
Frombergdwarsstraat 54
6814 DZ Arnhem
Correspondentie
Postbus 479
6800 AL Arnhem
T (026) 357 69 11
F (026) 357 66 11
E arnhem@sab.nl
W www.sab.nl

SAB Eindhoven adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling

Contactpersoon
mr. drs. F.K. van den Akker
Bezoekadres/correspondentie
Meerkollaan 9
5613 BS Eindhoven
T (040) 212 55 75
F (040) 212 71 55
E eindhoven@sab.nl
W www.sab.nl

SAB Strategie en Ontwerp adviseurs in ruimtelijke ontwikkeling

Contactpersonen
ir. W.H. (Wim) Lavooij
ir. M. Ph. (Martin) Dubbeling
mr. drs. R.M. (Ronald) Reitsma
Bezoekadres
Lovinklaan 1
6821 HX Arnhem
Correspondentie
Postbus 479
6800 AL Arnhem
T (026) 357 69 11
F (026) 353 71 49
E info@sab.nl
W www.sab.nl

Sacon b.v.
Burg. Roelenweg 28
Postbus 30029
8003 CA Zwolle
T (038) 422 10 50
F (038) 423 57 50
E sacon@sacon.nl
W www.sacon.nl
contactpersonen
ir. Mat Baltussen
ir. Roel Vogelzang

Sonsbeek Adviseurs BV
Ruimtelijke Ordening,
Stedebouw, Architectuur,
Landschap en Milieu

Burgemeestersplein 2
6814 DM Arnhem
T (026) 445 62 55
F (026) 351 37 81
E sonsbeek@sonsbeek.nl
W www.sonsbeek.nl

contactpersoon
dhr. ir. R.A. Jekel

STADEM B.V.
Stedelijk Advies en Management
Oranje Nassaulaan 12
3708 GD ZEIST
Postbus 889
3700 AW Zeist
T (030) 692 07 26
F (030) 692 42 17
E info@stadem.nl
W www.stadem.nl
contactpersonen
L.C. Albinus

Versterking van de kwaliteit van de plek

Dat doel staat voorop in het werk van STADEM B.V. Dit bureau heeft brede en ruime werkervaring op de terreinen stadsontwikkeling, stedelijke vernieuwing, herstructurering en nieuwbouwlocaties. Ervaring die is opgedaan in complexe projecten, en bij diverse opdrachtgevers zoals gemeenten, woningbouwverenigingen en marktpartijen. De werkwijze van STADEM kenmerkt zich door een persoonlijke aanpak. Het bureau heeft een brede generalistische kennis en kan zich snel inleven in de belangen en motieven van verschillende partijen. Dit maakt STADEM een geschikte en voor iedereen acceptabele proces- en projectmanager. In een tijd dat bouwen, vernieuwen en beheren steeds meer een zaak wordt van samenwerking, vormt dit een doorslaggevende factor voor succes. De trefwoorden zijn: creativiteit en enthousiasme en nauwe samenwerking met de opdrachtgevers.

Hein Struben Advies b.v.
Stedebouw & Management & Mediation
Kweekduinweg 2
2051 EL Overveen
T (023) 525 34 48
F (023) 526 36 54
E hstruben@xs4all.nl
contactpersoon
dhr. ir. H.W. Struben

Management Consultants

Twynstra Gudde
Adviseurs en Managers
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort
Postbus 907
3800 AX Amersfoort
T (033) 467 75 69
F (033) 467 77 98
E mlt@tg.nl
W www.twynstragudde.nl
contactpersoon
drs. H.L.M. van Lente

Veldkamp + Partners

Koninginneweg 11
1217 KP Hilversum
T (06) 512 641 56
F (035) 621 97 82
E veldkamp@veldkamppartners.nl
W www.veldkamppartners.nl
contactpersoon
drs. A.M. (Lex) Veldkamp

VHP stedebouwkundigen + architecten + landschapsarchitecten bv

Prins Hendrikkade 14
Postbus 9031
3007 AA Rotterdam
T (010) 452 07 44
F (010) 453 24 54
E vhp@vhp.nl
W www.vhp.nl
contactpersonen
Stedenbouw
ir. Florian Boer
ing. Dirk van Peijpe

Architectuur
ir. Jacques Vink
ir. René Heijne

Landschapsarchitectuur
ir. Jeroen de Jong
Inge Breugem

WDAadvicing B.V.
Juridische advisering
ruimtelijke ordening en milieu
 Spuiboulevard 100e
 Postbus 137
 3300 AC Dordrecht
 T (078) 621 29 71
 F (078) 616 68 87
 E h.weeda@wdadvising.nl
 W www.wdadvising.nl
 contactpersoon
 dhr. mr. H.S. Weeda

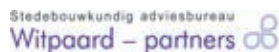

Westerlengte
tekst & advies voor ruimte
en beleid
 Punt 3
 2801 PZ Gouda
 T (0182) 67 06 19
 E witsen@westerlengte.nl
 W www.westerlengte.nl
 contactpersoon
 drs. P.P. Witsen

wissing
 stedenbouw en
 ruimtelijke vormgeving BV

Wissing Stedenbouw en
Ruimtelijke Vormgeving b.v.
 Postbus 37
 2990 AA Barendrecht
 T (0180) 61 31 44
 F (0180) 62 04 61
 E info@wissing.nl
 W www.wissing.nl
 contactpersoon
 dhr. E.A.C. Bijl

Stedenbouwkundig
Adviesbureau Witpaard - partners
 Govert Flinckstraat 31
 Postbus 1158
 8001 BD Zwolle
 T (038) 421 68 00
 F (038) 421 07 37
 E bureau@witpaard.nl
 contactpersonen
 dhr mr. O.J.P. Truschel
 dhr. C. Grit

Enno Zuidema Stedenbouw
 Schiedamsevest 93D
 3012 BG Rotterdam
 T (010) 404 82 89
 F (010) 404 82 79
 E mail@ezstedenbouw.nl
 W www.ezstedenbouw.nl
 contactpersoon
 Enno Zuidema

Ruimtelijke Ontwikkeling

Civiele Techniek

Verkeer

Planontwikkeling

Landschapsontwikkeling

Vanzelfsprekend Akertech

Projecten die om een deskundig advies vragen, legt u in handen van de oplossingsgerichte allrounder: Akertech.

De visie en ervaring van het eigen team en een sterk netwerk van gespecialiseerde partners zorgen voor daadkracht en flexibiliteit bij elke opdracht, voor totaaloplossingen én deelopdrachten.

Dat is -vanzelfsprekend- Akertech.

Akertech
Ruimtelijke Ontwikkeling

Akertech Zuid, Udenhout, Telefoon: 013-522 99 00, Akertech Oost, Nijmegen, Telefoon: 024-372 18 90, www.akertech.nl

HOE ZIE JIJ DE TOEKOMST?

Ervaringen opdoen? Doorgroeimogelijkheden? Vrijheid? Direct vast contract? Aandacht en respect? Auto van de zaak?
Goede opdrachtgevers? Goed salaris? Persoonlijke ontwikkeling? Professionele omgeving? Opleidingsmogelijkheden? Fijne werksfeer?
En vooral plezier in je werk? ... Dat is vanzelfsprekend bij Fier!

Als Professional **Juridisch / ROVM**

- Planologisch Ingenieur
- Juristen (Omgevingsrecht, Aanbestedingen, Ruimtelijke Ordening en Milieu)
- Milieukundig Adviseur (Geluid & Lucht)
- Landschapontwerper
- Verkeerskundig Adviseur (Technisch & Beleidsmatig)

www.fiermensenwerk.nl

FIER
PERSONELE DIENSTVERLENING

WANNEER MAKEN WE DE WONINGMARKT GEZOND? NU!

Politiek Den Haag moet het probleem van de vastzittende woningmarkt nú aanpakken.
Langer uitstellen, zoals in het regeerakkoord is afgesproken, is onverantwoord.
Met deze campagne wil het Nirov de discussie over andere oplossingen voor de woningmarkt op gang brengen.
De campagne Anderewoningmarkt.nu moet in januari 2009 een helder advies aan de politiek opleveren.

Reageer op www.anderewoningmarkt.nu

FOTO: TWOBLEDAY

LEGE STOELN BINNEN UW ORGANISATIE?

Het Nirov is de grootste netwerkorganisatie voor professionals in de ruimtelijke ontwikkeling, bouwen en wonen. Met inmiddels ruim 10.000 leden biedt de Nirov-vacatureservice dan ook een uitermate geschikt podium om vacatures onder de aandacht te brengen. De mogelijkheden zijn:

1. plaats uw vacature op www.nirov.nl
2. een mailing naar (een deel van) het Nirov-ledenbestand
3. een advertentie in S&RO of Tijdschrift voor de Volkshuisvesting
4. plaats een banner of een button in de IKCRO-nieuwsflits

Meer informatie: Martin de Heer, 070 302 84 49, heer@nirov.nl